

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Rüstəmov Tural Vahid oğlu

**Dünya iqtisadiyyatının strukturu və
onun formalaşması amilləri**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

060401 - Dünya iqtisadiyyatı

İxtisasın şifri və adı

060401-Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər

i.e.d., dos. H.A.İsrafilov

Magistr proqramının rəhbəri

i.f.d, dos. M.R.Cəmilov

Kafedra müdiri :

Şəmsəddin Hacıyev _____

Bakı - 2016

ƏSAS İXTİSARLARIN SİYAHISI

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları.
Aİ	Avropa İttifaqı.
BİM	Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər.
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu.
BYİB	Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı.
DTT	Dünya Ticarət Təşkilatı.
ETT	Elmi-Texniki Tərəqqi.
ETTKİ	Elmi-texniki-tədqiqat və konstruktor işləri.
GATT	Xidmətlər sahəsində Ticarət üzrə Baş Saziş.
GUAM	Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Təşkilat.
İÖİT	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı.
İKK	İxrac nəzarəti üzrə koordinasiya komitəsi.
QİYŞ	Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası.
QHT	Qeyri-hökumət təşkilatları.
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi.
OPEK	Neft ixracatçıları ölkələri.
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı.
TMK	Transmilli korporasiyalar.
TMB	Trasmill banklar.
UNIDO	BMT-nin Sənayenin İnkişafı Təşkilatı.
UNCTAD	BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı.
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	4
Fəsil I. Dünya iqtisadiyyatının strukturu	
1.1. Dünya iqtisadiyyatının struktur sistemi və funksiyaları	6
1.2. Dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri, onların miqyaslılığı və təsir sferası:	14
1.2.1. Milli təsərrüfatlar, onların sektorları və iqtisadi subyektləri	14
1.2.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər	16
1.2.3. Milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı	20
1.2.4. Dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları	23
Fəsil II. Dünya iqtisadiyyatının formalaşması amilləri və inkişaf mərhələləri	
2.1. Bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin formalaşması və təsərrüfat həyatının pradiqmaları	30
2.2. Dünya bazarının yaranışı və kapitalizmin inkişafı	38
2.3. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təşəkkülü	46
Fəsil III. Müasir qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və inkişafı meylləri	
3.1. Qlobal iqtisadiyyatın formalaşması prosesi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi.	51
3.2. Müasir qlobal çağırışlar şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və inkişafı perspektivləri.	60
Nəticə və təkliflər	71
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	73
Резюме	75
Summary	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında yaranaraq dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatlarını və qeyri-dövlət strukturlarını birləşdirən çoxsəviyyəli qlobal təsərrüfat sistemi olan dünya iqtisadiyyatında gedən proseslər müasir zamanda bütün aidiyyəti subyektlər və hər bir insan üçün həyatı əhəmiyyət daşıyır. Ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfatlarını, milli və beynəlxalq bazarları, dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqlarını və habelə bütövlüklə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemini əhatə edən inkişaf proseslərinin yetərli olaraq dünya iqtisadiyyatında gedən meyllərdən asılılığı artır. Bu asılılıq real dünyada olduğu kimi, elm sferasında da müvafiq tədqiqatların aparılmasını şərtləndirir. Elə bu baxımdan da, qlobal iqtisadi sistemin nizamlanmış müxtəlif elementlərinin məcmusu olan dünya iqtisadiyyatının strukturunun və onun formalaşması amillərinin öyrənilməsi aktual səciyyə daşıyır. Həmin aktuallıqdan irəli dünya iqtisadiyyatının funksiyaları, onun struktur sisteminin və elementlərinin əhəmiyyətliyi, miqyaslılığı, təsir dairəsi və bütün bunlarla bağlı bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin formalaşması və təsərrüfat həyatının pradiqmaları, habelə müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadiyyatının inkişafı istiqamətlərinin öyrənilməsi və təhlili mövcud dissertasiya işinin tədqiqat mövzusunu əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini dərinləşən müasir qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının struktur sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin və formalaşması amillərinin tədqiqi və əsasda onun təkmilləşməsi və inkişafı meyllərinin müəyyən olunması təşkil edir.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ☐ dünya iqtisadiyyatının struktur sistemi və funksiyalarının tədqiqi;
- ☐ dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri, onların miqyaslılığı və təsir sferasının müəyyən edilməsi;
- ☐ milli təsərrüfatlar, onların sektorları və iqtisadi subyektləri haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsi;

- ❑ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin, milli və beynəlxalq bazarlar, dünya bazarı və dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqlarının dünya iqtisadiyyatının strukturu elementi kimi ayrı-ayrılıqda tədqiqi və qiymətləndirilməsi;
- ❑ dünya iqtisadiyyatının formalaşması prosesi və inkişaf mərhələlərinin təhlili;
- ❑ beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsini şərtləndirən amillərin təhlili;
- ❑ müasir global çağırışlar şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və perspektivlərinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması.

Tədqiqatın predmetini dünya iqtisadiyyatının strukturu və onun formalaşması amilləri, **tədqiqatın obyektini** dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri: milli təsərrüfatlar, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, milli və beynəlxalq bazarlar, dünya bazarı və dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası və informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası dünya iqtisadiyyatı üzrə ümumkonseptual bilgilərə, onun inkişaf meylləri ilə bağlı statistik toplumlara, həmçinin bütün bunları təşviq edən beynəlxalq təsisatların dövrü nəşrlərinin və internet şəbəkəsinin müvafiq veb saytlarının çoxsaylı məlumatlarına əsaslanır. Tədqiqatın işlənməsində sistemli və situasiyalı yanaşmada retrospektiv, müqayisəli və amilli təhlil mexanizmlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddəalardan ibarətdir:

- ❑ müasir globallaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturu elementlərinin miqyaslılığı və təsir sferasının müəyyən edilməsi;
- ❑ beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsini şərtləndirən amillərin müasir bazar münasibətləri çevrəsindən təhlili;
- ❑ yeni global çağırışlar şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsini şərtləndirən başlıca istiqamətlərinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əksini tapan təhlil və araşdırmalar dünya iqtisadiyyatının strukturu elementlərinin üzrə təhlillərin aparılmasında müvafiq nəzəri tədqiqi və elmi mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin həcmi və quruluşu. Tədqiqat işi 76 səhifəni əhatə edərək giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, 38 sayda elmi-informatik mənbəyə əsaslanan ədəbiyyat

siyahısından, həmçinin 3 cədvəl, 3 sxem və 3 şəkildən ibarətdir.

I FƏSİL

DÜNYA İQTISADIYYATININ STRUKTURU

1.1. Dünya iqtisadiyyatının struktur sistemi və funksiyaları

Dünya iqtisadiyyatı müasir cəmiyyətin fəaliyyətini şərtləndirən, maddi təməldə müxtəlif millətləri və xalqları birləşdirməyə imkan verən, beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanaraq ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi, elmi-texniki, istehsal, maliyyə-valyuta və pul-kredit əlaqələrini özündə ehtiva edən çoxfunksional bir sistemidir.

Dünya iqtisadiyyatı daim inkişaf və dəyişmədədir. Son 30-40 ildə bu sferada çox dərin köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən də sahibkar kapitalın dünya təsərrüfatına integrasiyasının dərinləşməsi ilə onun beynəlmilləşməsi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Transmilliləşmə dərinləşmə, TMK və TMB-lər dünya təsərrüfatında başlıca strukturyaradıcı amilə çevrilmişlər. Transmilli kapital məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində yetərli dərəcədə müqayisəli üstünlüklərdən istifadə edərək dövlət sərhədlərindən kənarda global olaraq hərəkət edir. Vurğulanmalıdır ki, transmilliləşmə özəl firmaların səviyyəsində həyata keçirilən dövlətlərarası integrasiyanı əks etdirir. Bu zaman kapital izafi çoxluqlu ölkədən onun defisiti olan ölkəyə hərəkət edir.

Özəl kapitalların beynəlxalq əlaqələri transmilli şirkətlərin - TMK fəaliyyətində öz təşkilati ifadəsini tapmışdır. Bunlara ana şirkətlərini və onların xarici filiallarını özünə daxil edən təsərrüfat strukturlarını şamil edirlər. O, da qeyd olunmalıdır ki, transmilliləşmə kapitalın izafi olduğu ölkədən onun defistinin yaşandığı ölkəyə yerdəyişməsi ilə xarakterikdir. Bu zaman kapital defisiti olan ölkə digər istehsal amillərinin (*torpaq, əmək, faydalı qazıntılar*) izafiliyinə malikdir. lakin kapital çatışmamazlığı ilə onlardan təkrar istehsal proseslərində səmərəli istifadə edə bilmir [2, 5, 28].

Transmilliləşmə prosesi müasir dünya təsərrüfatının fenomeni kimi obyektiv əsaslara malikdir. Kapitalın transmilliləşməsi ilə sənaye şirkətləri, banklar, xidmət

sferası kompaniyaları milli sərhədlərini aşaraq fəaliyyətlərini beynəlmilləşdirirlər. Kapitalın transmilliləşməsi prosesinə digər ölkələrin şirkətlərini öz kapitalı ilə inhisara alma, müştərək müəssisə yaratma, xarici banklardan maliyyə vəsaitləri cəlb etmə və uzunmüddətli möhkəm əlaqələr yaratma xarakterikdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını daha sıx birləşdirir. Bu baxımdan da xarici iqtisadi sferada artım milli təsərrüfatlara nisbətə daha çox sürətlə gedir. Beynəlxalq əmək bölgüsü ictimai əmək bölgüsünün xüsusi növü olaraq, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və mübadiləsinə əsaslanmaqla hazırlanmasına daha ucuz resurslar və digərlərinə nisbətə üstün şəraiti olan ayrı-ayrı əmtəə növləri istehsalı üzrə ölkələrin ixtisaslaşmasını ehtiva edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü müxtəlif ölkələrin müəssislərinin müəyyən əmtəə və xidmətlər istehsalı üzrə ixtisaslaşdıqları və sonradan bu əmtəə və xidmətlərlə mübadiləni həyata keçirdikləri, qarşılıqlı surətdə asılı olan istehsalın təşkili və ya üsulu olaraq insan cəmiyyətində ictimai bölgünün inkişafının qanunauyğun məntiqi nəticəsi kimi çıxış edir.

Bu proses insan fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin keyfiyyət diferensasiyası ilə baş verir. Ölkədaxili əmək bölgüsünün inkişafı zəminində yaranan beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində istehsalın təşkili və kapitalın hərəkəti beynəlxalq xarakter alır ki, bu da dünya iqtisadiyyatının obyektiv əsasını təşkil edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması və mübadiləsinə əsaslanır. Təsərrüfatın beynəlmilləşməsi mübadilə sferasından başlanğıc almışdır. Dünya mübadilə ticarəti lokal beynəlxalq bazarların yaranışına gətirmişdir. Lokal sahələrarası ticarət mərkəzlərinin vahid dünya bazarına çevrilməsi ilkin kapital yığımlı mərhələsində baş vermişdir.

Regional səviyyədə dünya təsərrüfatına beynəlmilləşməsi də inteqrasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində ssuda kapitalı daha böyük inkişaf templəri ilə hərəkət edir.

ETT məhsuldar qüvvələrin inkişafına təkan verir. Statistika göstərir ki, hazırda dünya istehsalı əhali artımını iki dəfə üstələyir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, nano sənayenin təşəkkülü bu istiqamətdə yeni sıçrayışlı

dəyişikliklərə rəvac vermədən.

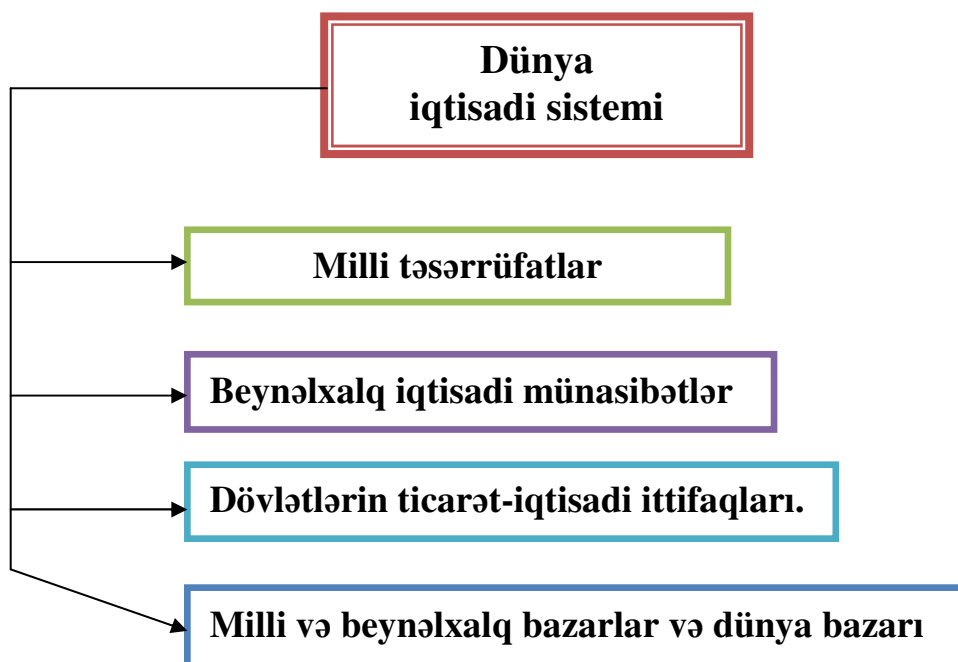
Bir sıra ölkələrdə postindustrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçidi də dünya iqtisadiyyatında məhsul seqmentinin dəyişməsində əks olunur və təkraristehsalın daha intensiv tipinin formalaşmasına rəvac verir [15, 20, 29].

Dünya iqtisadiyyatı sadəcə milli təsərrüfatların qarşılıqlı rabitəli və hərəkətli məcmusu deyil. O, müxtəlif qarşılıqlı rabitədə olan milli təsərrüfatlar bütöv və vahid bir əsasda birləşdirən sistemdir.

Milli təsərrüfatlar dünya iqtisadiyyatının əsas konstruksiyası və başlanğıc struktur yaradan elemetidir. Bu baxımdanda dünya iqtisadiyyatının strukturu dünya iqtisadi sisteminin nizamlanmış müxtəlif elementlərinin məcmusudur.

Bu struktur elementlər aşağıdakılardır [1, 7, 30]:

- ❑ milli təsərrüfatlar, onların sektorları, sahələri, müəssisələri və digər iqtisadi subyektləri;
- ❑ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər;
- ❑ milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı;
- ❑ dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları.

Sxem 1.1. Dünya iqtisadi sisteminin struktur elementləri

Dünya iqtisadiyyatının strukturu həmcins deyildir. Belə ki, bu sistemdəki milli təsərrüfatlar bir çox fərqliliklərə malikdirlər.

Bu fərqlilikləri aşağıdakı kimi dəyərləndirilir [25, 31]:

- ☐ iqtisadiyyatın miqyası və strukturu ilə;
- ☐ iqtisadi inkişafın templəri və səviyyəsi ilə;
- ☐ makroiqtisadi və sosial-iqtisadi modellərlə;
- ☐ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakının miqyasına, səviyyə və formasına görə, beynəlxalq əmək bölgüsündə roluna görə.

Dünya iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatlar, onlar sektorları və sahələrinin bu və ya digər meyarlar əsasında qruplaşan müxtəlif sistemaltılar kimi təqdim olunur. Məhz buradan da milli iqtisadiyyatların çoxtərəfli təsnifatlığı və dünya iqtisadiyyatının çoxşaxəliyi irəli çıxır. Bu baxımdan da dünya iqtisadiyyatı dünya ölkələrinin təsnifatlığı ilə yanaşı sahə, təkraristehsal, ərazi, sosial və digər strukturu komponentlərini əhatə edir.

İstehsal amillərinin yenidən yaranışı üçün istifadəsi təkrar istehsalı xarakterizə edir. Təkrar istehsal strukturunu istehsal və onun inkişafı, genişlənməsi və yeniləşməsinə yönələn kapitalın strukturu əhatə edir.

Tarixən istehsal dövlət ərazisi çərçivəsində inkişaf etmişdir. Dünya miqyasında isə proses istehsalın beynəlmiləşməsi, istehsal gücləri və istehsal amillərinin dünyəviləşməsi fonunda irəliləyiş tapmışdır.

Təsərrüfat həyatının bu hadisələri müxtəlif formalarda təzahür edir [17, 18]:

- ☐ beynəlxalq istehsalın inkişafı;
- ☐ kapital və texnologiyaların hərəkəti;
- ☐ əmtəə və xidmətlər mübadiləsi.

Dünya iqtisadiyyatının sahə strukturu ictimai əmək bölgüsü sistemində oxşar istehsal şərtlili təsərrüfat vahidlərinin həmcins keyfiyyətdə məsmusunu ifadə edir. Sahə strukturu aşağıdakı təsnifatlandırmaya malikdir [22]:

I Sahə - kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesi;

II Sahə - emal sənayesi və tikinti;

III Sahə - xidmətlər sferası.

Beləliklə, dünya iqtisadiyyatının sosial strukturu ölkələrin sosial sisteminin elementləri arasında dayanıqlı rabitəni və optimal gəlirlər bölgüsünü ehtiva edir.

Dünya iqtisadiyyatını həm də “böyük yeddiliklər” və “böyük iyirmiliklər” mərkəzində təmərküzləşən sənayecə inkişaf etmiş ölkələr və əyalətdə qeyri-bazar təsisatlı və virtual dövlətçiliyli tənəzüllü ölkələr qismində də təqdim etmək olar. Bu baxımdan dünya iqtisadiyyatında mərkəz və əyalət struktur təsnifatlığı da yer alır. Amerikan sosioloqu İ.Vallerstaynın əmək bölgüsünün dinamik dəyişikliklərinə əsaslanan “Dünya-sistem” konsepsiyasına görə isə dünya mərkəzi, əyalət və yarıməyalət ölkələr olmaqla üç hissəyə ayrılır [12, 24]:

- 1.Mərkəz - Avropa sivilizasiyası ölkələri dünya təsərrüfatının nüvəsi;
- 2.Əyalət - müəyyən istisnalar olmaqla qeyri-Avropa ölkələri;
- 3.Yarıməyalət - sosialist dövlətləri olan yarıməyalət ölkələrə verilir.

Bu konsepsiyada əsas yer ayrıca inkişaf etmiş ölkələr və sosialist dövlətləri olan yarıməyalət ölkələrə verilir (*İrlandiya, Portuqaliya, Balkan ölkələri və keçmiş SSRİ respublikaları*). Bununla belə, XX əsr bir sıra ölkələrin (*Yaponiya, Çin Xalq Respublikası, Cənubi Koreya, Avstraliya, Braziliya*) simasında dünya təsərrüfatında mərkəz və əyalət arasında sərhəd yuyulmasını yaratmışdır.

Dünya iqtisadiyyatı mürəkkəb sosial-iqtisadi bir sistemdir. Bu sistemi aşağıdakı sistem daxili elementlərdən ibarətdir [10, 11]:

- ☐ aktorların (*iqtisadi fəaliyyətin birbaşa iştirakçıları*) iyerarxiyası;
- ☐ çoxsəviyyəlilik;
- ☐ strukturluq.
- ☐ dünya iqtisadiyyatının səviyyələri - beynəlxalq və transmilli səviyyə.

Dünya iqtisadiyyatı heterogen (*qeyri-həmcinsli*) xarakterlidir.

Dünya iqtisadiyyatı mexanizmi dünya təsərrüfat əlaqələrinin reallaşmasını təmin edən komponentlərdən ibarətdir [11]:

- ☐ iqtisadi alətlər sistemi;
- ☐ təşkilati tədbirlər;
- ☐ institutlar.

Aşağıda dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırılmasını əks etdirən şəkil verilmişdir [24]:

Ölkələrin tipləri	Ölkələrin yarım tipləri	Ölkələr
<i>Yüksək inkişaf etmiş ölkələr</i>	«Böyük yeddilik»	ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, Kanada
	Qərbi Avropanın yüksək inkişaf etmiş kiçik dövlətləri	İsveçrə, Avstriya, Belçika, Niderland, Lüksemburq, İsveç, Norveç, Danimarka, Finlandiya, İslandiya
	«Mühacir kapitalizm» ölkələri	Avstraliya, Yeni Zelandiya, CAR, İsrail
	Qərbi Avropanın mikrodövlətləri	Andorra, Vatikan, Lixtenşteyn, Malta, San-Marino, Monako
<i>Orta inkişaf etmiş ölkələr</i>	Qərbi Avropanın inkişafda geri qalmış ölkələri	İrlandiya, İspaniya, Portuqaliya, Yunanıstan
	Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri	Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Macarıstan, Çexiya, Slovakiya, Sloveniya, Rumıniya, Bolqarıstan, Serbiya, Çernoqoriya, Xorvatiya, Bosniya və Hersoqovina, Albaniya, Makedoniya
	MDB ölkələri	Rusiya («7+1»), Ukrayna, Belarus, Moldova, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan
<i>İnkişaf etməkdə olan ölkələr</i>	«Açar» ölkələr»	Braziliya, Meksika, Argentina, Çin, Hindistan, Türkiyə
	Yeni sənayeləşmiş ölkələr	Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, Malayziya, Tailand, Filippin, Misir, Çili, Kolumbiya, Venesuela və s.
	Neft ixrac edən ölkələr	İran, İraq, Səudiyyə Ərəbistan, Küveyt, Qatar, BƏƏ, Bəhreyn, Liviya, Bruney və s.
	Əlverişli İCM-ə malik olan kiçik ölkələr	Baham adaları, Liberiya, Kipr, Panama, Trinidad və Tobago, Yamayka və s.
	İnkişafda geri qalmış ölkələr	Suriya, İordaniya, Pakistan, İndoneziya, Nigeriya, Keniya, Uqanda, Mozambik, Peru, Boliviya, Ekvador və s.
	Ən zəif inkişaf etmiş ölkələr	Laos, Kamboca, Nepal, Əfqanıstan, Yəmən, Çad, Mali, Niger, Efiopiya, Somali, MAR, Konqo, Haiti, Nikaraqua və s.

Şəkil 2.1   Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qruplaşdırılması

Dünya təsərrüfatı global sistem olaraq inkişaf edən və dinamik tarixi bir kateqoriyadır. Onun təkamülün bir inkişaf mərhələsindən digərinə keçidini izah edən çoxsaylı konsepsiyaların meydana çıxmasına gətirmişdir. Dünya iqtisadiyyatına tarixən milli təsərrüfatların və ya müvafiq təyinatlı qrupların sistemi kimi baxıldığına görə bütün sahəvi konsepsiyaların mərkəzində də bu strukturlar dayanır.

Müasir dünyada heç bir dövlət dünya iqtisadiyyatına integrasiya olunmadan stabil və dinamik inkişaf edə bilməz. Dünya iqtisadiyyatına integrasiya səviyyəsi ilə ölkədaxili inkişaf səviyyəsi arasında birbaşa asılılıq daim özünü göstərməkdədir. Ölkə nə qədər dünya iqtisadi məkanına integrasiya olunmuşsa, onun iqtisadi inkişaf səviyyəsi də bir o qədər də yüksəlişlidir. Hər bir ölkədə istehsalçılar və istehlakçılar özlərinin dünya iqtisadiyyatına bağlılığını aydın hiss edirlər. Statistik məlumatlar bu gerçəkliyi daha dürüst və aydınlığı ilə göstərir.

Müasir dünyanın iqtisadi reallığı belədir ki, yaşadığımız zamanədə orta hesabla hər 5-6 əmtəə və xidmət istehlakçıya dünya ticarətinin vasitəsi ilə yetişir. Bütün bunlar isə bir daha onu göstərir ki, hər bir müasir ölkə üçün dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyəti genişliklə artmaqda davam edir.

“Dünya iqtisadiyyatı”nın vəzifəsini dünya təsərrüfatının bütövlüyünün mürəkkəbliyi və zidiyyətliyi baxımdan öyrənilməsi təşkil edir. Belə ki, dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə, həmçinin bütövlükdə sistemin özü ilə bu və ya digər dərəcədə qarşılıqlı əlaqədədir.

“Dünya iqtisadiyyatı”nın əsas funksiyalarına idrak, proqnoz tik, pragmatik (*təcrübi*) və normativ funksiyalar daxildir ki, bunların da hər birinin dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərin öyrənilməsi və müvafiq qərarların çıxarılmasında əhəmiyyəti mühümdür.

“Sovet siyasi iqtisadiyyatı”nda buraya sovet sistemini kapitalizmdən fərqləndirmək üçün ideoloji funksiyada daxil edilmişdir. Belə oxşar funksionallığı amerika alimləri də, amerika həyat tərzindəki çoxsaylı dövlət dəyərlərinin iqtisadi sistemin modelinə bağlılığından irəli gələrək bölüşmüşlər. Xüsusi funksiya

keyfiyyətində isə bir çox alimlər makro və mikro subyektlərin dünya bazarında qarşılıqlı hərəkətləri çevrəsində xüsusi davranış prinsip və normalarına rəğmən etik funksiyanı da önə çəkirlər [3, 9].

Dünya iqtisadiyyatı mürəkkəb və hərəkətdə olan bir sistemdir. Onun səciyyəvi xüsusiyyətini aşağıdakılar ehtiva edir:

Bütövlük. Yetərli dayanıqlı səviyyədə sistemin bütün hissələrində iqtisadi qarşılıqlı hərəkətilik. Yalnız belə şəraitdə sistemin daimi fəaliyyət göstərməsi, özünütənzimləməsi və inkişafı mümkündür.

İyerarxiyalıq. Ölkələr arasında onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq müvafiq iyerarxiyalıq mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələr dünya bazarında dominant mövqelərinə görə dünya iqtisadiyyatı sistemində daha çox təsiretmə gücünə malikdirlər.

Özünü tənzimləmə və adaptasiya, bazarın tələb və təklif mexanizmi, həmçinin dövlət və dövlətlərarası tənzimləmənin köməyi ilə dünya iqtisadiyyatı özünü tənzimləmə və adaptasiyanı gerçəkləşdirir. Müasir dünya iqtisadiyyatının inkişafının əsas meyilini dünya təsərrüfat əlaqələrinin qloballaşmasından irəli gələrək milli təsərrüfatların qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı rabitəsinin güclənməsi təşkil edir.

Dünya iqtisadiyyatı daim inkişaf və dəyişmədədir. Son 30-40 ildə bu sferada çox dərin köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusən də sahibkar kapitalın dünya təsərrüfatına integrasiyasının dərinləşməsi ilə onun beynəlmilləşməsi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. TMK və TMB-lər dünya təsərrüfatında başlıca strukturyaradıcı amilə çevrilmişlər. Transmilli kapital məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsində yetərli dərəcədə müqayisəli üstünlüklərdən istifadə edərək dövlət sərhədlərindən kənarda global olaraq hərəkət edir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi isə ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını daha sıx birləşdirir. Bu baxımdan da xarici iqtisadi sferada artım milli təsərrüfatlara nisbətə daha çox sürətlə gedir [18].

Regional səviyyədə dünya təsərrüfatına beynəlmilləşməsi də integrasiya proseslərində mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsində ssuda kapitalı daha böyük inkişaf templəri ilə hərəkət edir. ETT məhsuldar

qüvvələrin inkişafına təkan verir.

Statistika göstərir ki, hazırda dünya istehsalı əhali artımını iki dəfə üstələyir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, nano sənayenin təşəkkülü bu istiqamətdə yeni sıçrayışlı dəyişikliklərə rəvac verməkdir. Bir sıra ölkələrdə postindustrial cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçidi də dünya iqtisadiyyatında məhsul segmentinin dəyişməsində əks olunur və təkraristehsalın daha intensiv tipinin formalaşmasına rəvac verir.

1.2. Dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri, onların miqyashlılığı və təsir sferası

Dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri sırasında yer alan, milli təsərrüfatlar, onların sektorları və iqtisadi subyektləri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı və dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqlarının hər biri ayrı ayrılıqda əhəmiyyətliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan onların hər birinin xarakteristikasının verilməsi bizim tədqiqat vəzifəmizlə tam uyğunlaşır.

1.2.1. Milli təsərrüfatlar, onların sektorları və iqtisadi subyektləri

Ölkə iqtisadiyyatını xarakterizə edən makroiqtisadiyyat səviyyəsində cəmiyyətin, ölkənin, milli iqtisadiyyatın, ən başlıca iqtisadi normaları dayanır. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda “makroekonomika” kimi adlanan makroiqtisadiyyat iqtisad elminin bir bölməsi olaraq bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti öyrənilir. Buraya genişliklə ictimai məhsulun məcmusu, milli gəlirin cəmiyyəti, artımı və bölgüsü, sosial tələbatların ödənilmək səviyyəsi, inflyasiya, işsizlik, büdcə defisiti, iqtisadi artım, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi kimi problemlərin öyrənilməsi daxildir. Makroiqtisadiyyatda bütün göstəricilər aqreqat formada ölçülür. Lakonik interpretasiyada makroiqtisadiyyat - milli iqtisadiyyatdır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatı ölkənin və konkret dövlətin bütöv bir təsərrüfat, sosial və təşkilatı sistemi - iqtisadiyyatı kimi də xarakterizə etmək mümkündür. Elm olaraq milli iqtisadiyyat eyni mərhələdə istehsal, bölgü, mübadilə, istehlakı əhatə edən sosial-iqtisadi prosesləri müxtəlif subyekt və münasibətlərin idarəetmə təsiri baxımından

öyrənir. Buraya, həmçinin təbii-ekoloji, əmək, istehsal, elmi-texniki, texniki-texnoloji, informasiya və idarəetmə, maliyyə gücünü ehtiva edən iqtisadi potensial daxildir [2].

Milli iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olaraq regional iqtisadiyyat və bələdiyyə iqtisadiyyatı çıxış edirlər. Regional iqtisadiyyat regional səviyyədə iqtisadi həyatın aspektlərini, istehsal güclərinin yerləşməsi və inkişafını, regionun idarəetmə sisteminin modelləşməsini, təsərrüfatın tənzimlənməsinin metod və mexanizmlərinin təkmilləşməsini tədqiq edən tətbiqi iqtisad elmidir. O, təbii-ekoloji şəraitlə uzlaşmada regionun sosial-iqtisadi proseslərini öyrənir. Bələdiyyə iqtisadiyyatı bələdiyyə təsisatları ərazisində istehsal, bölgü, mübadilə, material nemətlər və xidmətlər istehlakı prosesində yerli idarəetmə orqanlarının çıxış etdikləri iqtisadi münasibətlər sistemidir. Bələdiyyə iqtisadiyyatının əsasını bələdiyyələrə məxsus mülkiyyət, onların büdcə vəsaitləri və həmçinin bələdiyyə təsisatlarının mülkiyyət hüquqları təşkil edir.

İqtisadiyyatın mikro-makroiqtisadi səviyyələrə bölünməsi xalis şərti xarakter daşıyır. Belə ki, çox zaman bu iki anlayışın sərhədlərinin biri-birindən ayırmaq çətinliyi yaranır. Bununla belə, onlar arasında çox sıx əlaqəlilik də mövcuddur. Əvvəla makroiqtisadiyyat mikroiqtisadiyyatın öyrənilməsində nəzəri təməl olaraq çıxış edir. İkincisi isə iqtisadiyyatın vəziyyəti, ilk növbədə, ayrı-ayrı müəssisə və şirkətlərin səmərəli fəaliyyətindən asılı olur. Bununla belə makroiqtisadiyyat və mikroiqtisadiyyat arasında aralıq orta bir səviyyə də mövcuddur. Ötən əsrin 80-ci illərində elmi dövriyyəyə həm iqtisad elminin ayrıca bölməsi kimi, həm də iqtisadiyyatın müqabil səviyyəsi olaraq mezoiqtisadiyyat anlayışı da daxil olmuşdur. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda “mezoekonomika” adlanan mezoiqtisadiyyat makroiqtisadiyyatın yarım sistemləri olmaqla bir-biri ilə üzvi bağlı sahələr komplekslərini özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın üçüncü beynəlxalq səviyyəsi kimi dünya birliyi ölkələrinin qarşılıqlı iqtisadi rabitə və hərəkətini birləşdirən dünya iqtisadiyyatı çıxış edir. Dünya iqtisadiyyatı sadəcə milli təsərrüfatların qarşılıqlı rabitəli və hərəkətli məcmusu deyil. O, müxtəlif qarşılıqlı rabitədə olan milli təsərrüfatlar bütöv və vahid bir əsasda

birləşdirən sistemdir.

Milli təsərrüfatlar dünya iqtisadiyyatının əsas konstruksiyası və başlanğıc struktur yaradan elemetidir. Bu baxımdanda dünya iqtisadiyyatının strukturu dünya iqtisadi sisteminin nizamlanmış müxtəlif elementlərinin məcmusudur. Bu struktur elementlər aşağıdakılardır [1]:

- ❑ milli təsərrüfatlar, onların sektorları, sahələri, müəssisələri və digər iqtisadi subyektləri;
- ❑ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər;
- ❑ milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı;
- ❑ dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları.

Dünya iqtisadiyyatının strukturu həmcins deyildir. Belə ki, bu sistemdəki milli təsərrüfatlar bir çox fərqliliklərə malikdirlər. Bu fərqlilikləri aşağıdakı kimi dəyərləndirilir [11]:

- ❑ iqtisadiyyatın miqyası və strukturu ilə;
- ❑ iqtisadi inkişafın templəri və səviyyəsi ilə;
- ❑ makroiqtisadi və sosial-iqtisadi modellərlə;
- ❑ beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakının miqyasına, səviyyə və formasına görə, beynəlxalq əmək bölgüsündə roluna görə.

Dünya iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatlar, onlar sektorları və sahələrinin bu və ya digər meyarlar əsasında qruplaşan müxtəlif sistemaltılar kimi təqdim olunur. Məhz buradan da milli iqtisadiyyatların çoxtərəfli təsnifatlığı və dünya iqtisadiyyatının çoxçaxəliyi irəli çıxır. Bu baxımdan da dünya iqtisadiyyatı dünya ölkələrinin təsnifatlığı ilə yanaşı sahə, təkraristehsal, ərazi, sosial və digər strukturu komponentlərini əhatə edir.

Dünya iqtisadiyyatının sahə strukturu ictimai əmək bölgüsü sistemində oxşar istehsal şərtlili təsərrüfat vahidlərinin həmcins keyfiyyətdə məsmusunu ifadə edir. Sahə strukturu aşağıdakı təsnifatlandırmaya malikdir [12]:

- I Sahə - kənd təsərrüfatı və hasilat sənayesi;
- II Sahə - emal sənayesi və tikinti;
- III Sahə - xidmətlər sferası.

1.2.2. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Dünya iqtisadiyyatı elə global iqtisadi orqanizmdir ki, burada planetin bütün ölkələrinin və xalqlarının qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı yaranmış və artmışdır. O, məhsuldar qüvvələrin güclənən beynəlmilləşməsi, çoxcəhətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin yaranması, ölkələr arasında təsərrüfat mübadiləsini tənzimləyən millətlərarası mexanizmlərin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Dünya iqtisadiyyatı global sistem kimi inkişaf edən və dinamik kateqoriya olmaqla təkamülü, bir fazadan digərinə keçidi ilə özünün müqabil nəzəri konsepsiyalarını formalaşdırmışdır. Tarixən dünya iqtisadiyyatı milli təsərrüfatlar sistemi və ya onların müəyyən qrupları kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Bəşər cəmiyyətlərinin müxtəlif təşkilati formaları dövründə iqtisadi əlaqələrin inkişafı böyük tarixə malikdir ki, bu barədə əvvəlki mövzuda məlumat verilib. İlk vaxtlarda bəsit məzmun daşıyan iqtisadi münasibətlər ən müxtəlif amilllərin təsiri nəticəsində daim genişlənərək və inkişaf edərək hazırkı formasına gəlib çatmış, bütün ölkələrin maraqlarına və mənafeələrinə uyğun olan mürəkkəb münasibətlər sistemi halına düşmüş, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər formalaşmışdır.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər - maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə müxtəlif ölkələrin təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı fəaliyyət sistemidir. BİM ayrı-ayrı ölkələr, onların regional birlikləri, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələr arasında iqtisadi münasibətlərin çoxsəviyyəli təsərrüfat əlaqələri kompleksidir [9].

BİM-in predmeti kimi iki əsas tərkib hissəsi çıxış edir: BİM-in özü və bu münasibətlərin reallaşdırılması mexanizmi. BİM bir elm kimi xarici ölkələrin iqtisadiyyatını deyil, onların iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətlərini öyrənir.

BİM-ə milli təsərrüfatların iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətləri sistemi kimi də baxıla bilər. BİM-in formalaşması ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarının güclənməsi ilə şərtlənir. Bununla belə, bütün bu qarşılıqlı yaxınlaşma və əməkdaşlıq prosesləri ziddiyyətli, dialektik xarakter daşıyır. BİM-in dialektikası özünü onda göstərir ki, iqtisadi müstəqilliyə səy göstərmə, ayrı-ayrı ölkələrin milli təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək istiqamətində

həyata keçirdikləri məqsədyönlü tədbirlər son nəticədə dünya təsərrüfatının daha çox beynəlmilləşməsinə, milli iqtisadiyyatların xarici aləm üçün daha çox açılmasına, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxarır [9, 12].

BİM milli iqtisadiyyatların bazar xarakterini də əks etdirir. BİM-in inkişaf etmiş bazar təsərrüfatı sahəsi kimi əlamətləri aşağıdakılardır [9]:

1.BİM-in iştirakçılarının beynəlxalq əmək bölgüsü və milli sərhədlər bazasında iqtisadi xüsusiləşməsi.

2.İstehsal amilləri və nəticələri ilə beynəlxalq mübadilə nəticəsində əmtəə, xidmət, kapital, iş qüvvəsi, texnologiya dünya bazarlarının yaranması və fəaliyyət göstərməsi. BİM özlüyündə məhsulların və xidmətlərin ölkələrarası çoxsaylı axınlarını əks etdirir ki, bu şəraitdə də dünya bazarları formalaşır və bu bazarlarda daimi sistematik xarakter kəsb edən alqı-satqı əməliyyatları baş verir;

3.BİM çərçivəsində tələb, təklif, qiymət qanunlarının tam surətdə fəaliyyəti.

4.İstehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında olan rəqabət mübarizəsi.

5.İstehsalın və satışın inhisarlaşması.

Bununla yanaşı, BİM, onu digər iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onların sırasına aşağıdakıları aid etmək olar [17, 22]:

1.Təsərrüfat münasibətləri milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxır, geniş ərazini əhatə edir, mübadilə həcmi daha yüksəkdir, subyektlərin sayı müqayisəolunmaz dərəcədə çoxdur.

2.Ayrı-ayrı ölkələrin sərhədlərindən kənara resursların, istehsal amillərinin və istehsalın nəticələrinin hərəkəti baş verir.

3.İstehsalçılar, satıcılar və alıcılar arasında daha geniş miqyaslı, bəzən global və kəskin rəqabət mübarizəsi mövcud olur.

4.BİM-in ayrı-ayrı formaları daxili bazarda mövcud olan əlaqələrə nisbətən daha yüksək qarşılıqlı əlaqəyə və asılılığa malikdir.

5.Qarşılıqlı təsirin xüsusi alətləri və mexanizmləri işlənir və istifadə edilir. BİM-in milli səviyyədə, ikitərəfli səviyyədə, regional səviyyədə, beynəlxalq səviyyədə tənzimlənməsinin xüsusi sistemləri yaradılır. Əsas xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, BİM dövlət sərhədləri vasitəsilə həyata keçirilir. BİM-in öyrənilməsi

onun makrosəviyyədə və mikrosəviyyədə mahiyyətinin açılışını tələb edir. Makrosəviyyədə BİM dünya təsərrüfatında milli iqtisadiyyatların əlaqələrinin forma və üsullarıdır: xarici ticarət, istehsal amillərinin beynəlxalq miqrasiyası və s.

Mikrosəviyyədə BİM beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanan, xarici iqtisadi əlaqələrə istiqamətlənən milli iqtisadi vahidlərin xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Milli istehsalçılar və istehlakçıların nöqteyi-nəzərindən BİM əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın, texnologiyaların ixracı, idxalı, təkrar ixracı, təkrar idxalı, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası və s. kimi başa düşülür.

BİM-in obyektı kimi çıxış edirlər [9]:

1.Maddi formada olan əmtəələr (*xammal və ərzaq malları, hazır məhsullar, emal sənayesinin məhsulları və s.*).

2.Xidmətlər (*beynəlxalq injiniring, konsalting, audit, lizing, turizm, daşımalar, köçürmələr və s.*).

3.Texnologiyalar (*patentli və patentsiz lisenziyalar, əmtəə nişanları və s.*).

4.Kapital (birbaşa və portfel investisiyaları, beynəlxalq kredit və s.).

5.İşçi qüvvəsi və s.

BİM-in hər bir formasının xüsusi sferasının və reallaşma üsullarının, vasitələrinin olmasına baxmayaraq, onlar bir-birləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmaqla vahid bir sistem əmələ gətirirlər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, BİM bir sistem kimi özündə bir-birlərini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan BİM formalarının məcmusunu əks etdirir. Belə ki, əmtəələrlə beynəlxalq ticarət xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin inkişafını şərtləndirir.

Əmtəələr və xidmətlər üzrə dünya bazarının inkişaf tendensiyaları isə kapitalın beynəlxalq miqrasiyasının artım dinamikasına və coğrafi istiqamətlərinə, onun transmilliləşməsinə, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşmasına və kooperasiyalaşmasına təsir göstərir ki, bunlar da öz növbəsində işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır [23, 27].

BİM-in praktiki reallaşdırılması onun həyata keçirilmə mexanizminin olmasını tələb edir. BİM-in mexanizmi dedikdə milli və dövlətlərarası səviyyədə qəbul

olunmuş hüquqi normaların və onların reallaşdırılması alətlərinin məcmusu başa düşülür. BİM iştirakçılarının fəaliyyətinin əsasını marketing yanaşması təşkil edir. Potensial ixracatçı məhsulunu ixrac etmək istədiyi ölkənin istehlakçılarının xüsusiyyətləri barədə lazımi və zəruri informasiyaya malik olmasa son nəticədə müvəffəqiyyətsizliyə uğraya bilər. Bunun üçün həmin bazarın detallarına qədər öyrənilməsi, iqtisadi, təbii-iqlim, ekoloji, sosial-mədəni, dini-etnik, psixoloji və siyasi şərtlərin müəyyən edilməsi vacibdir. BİM sferasında vacib olan yanaşmalardan biri də rəqabətin təhlilidir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, BİM-də haqsız rəqabətə qarşı barışılmaz mövqe tutulur və bazarda hökmran mövqedən sui-istifadə hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmasına çalışılır. Bu, rəqabətin beynəlxalq bazarda daxili bazara nisbətən daha kəskin olması səbəbindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqiblərin rəqabət qabiliyyətliliyinin dərəcəsinin etibarlı surətdə müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi xarici bazara çıxış zamanı müvəffəqiyyət qazanmağın əsas amillərindən biridir. Bu zaman həmçinin BİM subyektinin özünün malik olduğu rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1.2.3. Milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı

İqtisadi nəzəriyyədə bazar, mübadilə prosesi kimi geniş təkrar istehsalın dörd mərhələsindən birini təşkil edir. Mübadilə mərhələsi beynəlxalq əmək bölgüsünün və ixtisaslaşmanın nəticəsi olaraq əmtəə-pul münasibətlərində təzahür edir. Bazar iqtisadi mahiyyətdə əmtəə mübadiləsi sferasında fəaliyyət göstərərək, həm də sosial-siyasi, ideoloji və fəlsəfi kateqoriya kimi çıxış edir.

Bazarları rəqabətin səviyyəsinə görə mükəmməl bazar və qeyri-mükəmməl bazarlara bölünür. Mükəmməl bazar eynicinsli əmtəələri vahid şərtlər altında reallaşdırıldığı mükəmməl rəqabətin tələblərinə cavab verən bazardır. Mükəmməl bazar satıcı və alıcıların çoxluğu ilə fərqləndirilir. Bu zaman onların heç biri və heç bir qrupu bazar proseslərinə, əsasən də qiymətlərə təsir göstərmək qabiliyyətində olmurlar. Belə bazarda bütün satıcılar tərəfindən xüsusi əmtəə nişanları və markalarını əks etdirməyən, özünəməxsus, identik standartlaşmış əmtə və xidmətlər təklif olunur. Burada bütün maddi, maliyyə və digər resurslar tam çevikdir və bütün

alıcılar və satıcılar bazar haqında tam informasiyaya malikdirlər. Qeyri-mükəmməl bazar eynicinsli əmtələri müxtəlif şərtlər altında reallaşdırıldığı bazar. Qeyri-mükəmməl bazar inhisarçı rəqabətli, oliqapolik, xalis inhisarçı rəqabətli bazar növlərini əhatə edir. İnhisarçı rəqabətli bazar vahid pərakəndə qiymətlərlə deyil, geniş qiymət diapazonunda sövdələşmə aparılan alıcı və satıcılar bazarı. Bu bazarda əhəmiyyətli dərəcədə qeyri-qiymət rəqabəti fəaliyyət göstərir. Oliqopolik bazar bir neçə iri şirkətin standartlaşmış və differensiya olunmuş əmtələrin satışını reallaşdırdığı bazar tipi. Əsas əlaməti bazarda hakim satıcılar sayının məhdudluğu və azlıq təşkil etməsidir. Xalis inhisarçı bazar əmtəəni yalnız bir satıcı satır və burda şərt inhisar mövcuddur [16].

Bazar milli bazar, regional bazar və dünya bazarı kimi növlərə malikdir [5, 20]:

Milli bazar dövlətin inzibati sərhədləri ilə məhdudlaşan bazardır. Milli bazarları həmçinin daxili bazarlar da adlandırırlar.

Regional bazar iqtisadi münasibətlərin xüsusi forma və şərtlərini ehtiva edərək dərinləşən əmək bölgüsü ilə bağlı olan bir qrup dövlətin formalaşdırdığı bazarlardırlar.

Dünya bazarı bir-biri ilə beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakla əlaqədar dövlətlər, sahibkarlar, kommersiya təşkilatları, müxtəlif dövlətlərin firmaları arasında dayanıqlı əmtəə-pul münasibətləri sistemi kimi tələb və təklif sferasını, əmtəə və xidmətlərin kommersiya mübadiləsini özündə birləşdirən milli bazarların məcmusu dünya təsərrüfatının tərkib hissəsidir.

Qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi və dərinləşməsi ilə bazarlar özlərinin milli və ərazi sərhədlərini itirərək bütün ölkələrin iştirak etdiyi dünya bazarına çevrilirlər. Dünya təsərrüfatının subyektləri tərəfindən maddi nemətlərin ümumi tələb və təklifin global sistemi, əməyin coğrafi bölgüsünün amilli və nəticəsi olaraq dünya bazarı müxtəlif bazar növlərini xidmət, maliyyə, resurs, əmək, ticarət, kapital, informasiya, işçi qüvvəsi və s. özündə birləşdirir. Dünya bazarının ayrı-ayrı sahələr üzrə fəaliyyəti beynəlxalq sazişlərlə tənzimlənir. Hər bir məhsul bazarında bazis qiymətlərin tanındığı müvafiq əmtəə ticarəti üzrə müvafiq ticarət mərkəzləri “əsas bazarlar” formalaşır. Ticarətin təşkili baxımından bazarlar,

əmtəə birjalari, hərraclar, ticarət sövdələşmələri, beynəlxalq sərgi və yarmarkalar növlərinə təsnifatlandırılır.

Dünya bazarının funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir [17]:

- ❑ indikativ - milli iqtisadiyyatın vəziyyəti və onun əsas elementləri haqqında istehsalçıların və istehlakçıların məlumatlandırılması;
- ❑ kommunikativ - bazar subyektləri arasında əlaqələrin təmin edilməsi;
- ❑ tənzimləyici - dünya bazar qiymətlərinin nizamlanması;
- ❑ sanasionativ - rəqabət mübarizəsi prosesinin sağlamaşdırılması.

İstehsalın artımı dünya bazarının tutumunun genişlənməsi ilə müşayiət olunur.

Dünya bazarının tutumu təyin olunmuş qiymətlər müqabilində əmtəə və xidmətlərin mümkün həcmi ehtiva edir. Bu tutum pulla, aparıcı dünya ölkələrinin valyutası ilə hesablanır. Ayrı-ayrı hallarda dünya bazarının tutumu natural forma da da hesablanı bilər. Bu hesablama bir qayda olaraq aşağıdakı düsturla həyata keçirilir [17]:

$$DB_h = \Theta_k \times \Theta_q$$

Burada DB_h Dünya bazarının tutumu;

Θ_k Əmtəələrin kəmiyyəti;

Θ_q Əmtəələrin qiyməti.

Dünya bazarının tutumu dünyanın ÜDM-nin həcmi ilə müqayisə oluna bilər. Lakin burada aralıq məhsulları satıldığından dünya bazarının tutumu daha da genişlənilir. Belə vəziyyəti iki cəhət şərtləndirir [19]:

1. Dünya məhsullarının yarısından çoxunu təşkil edən xidmətlərin böyük hissəsi beynəlxalq dövriyyəyə cəlb olunmur. Bu səbəblərə görə dünya ticarətinin 80%-ni əmtəə və 20%-ni xidmət ticarəti təşkil edir.

2. Beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə real sektorun, o cümlədən sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının ancaq bir hissəsi cəlb olunur. Əsas hissə isə ölkə daxilində realizə edilir.

Beynəlxalq ticarətin inkişafına detal və predmet ixtisaslaşması çox güclü təsir edir. Çünki, ümumiyyətlə gəlirin artması istehlakın nomenklaturunu genişləndirir və mürəkkəb məhsula olan tələb artır.

Dünya bazarı strukturca müxtəlif bazarları birləşdirir. Onun strukturuna aşağıdakı bazarlar daxildir [20]:

- dünya əmtəə və xidmətlər bazarı
- dünya kapital bazarı
- dünya işçi qüvvəsi bazarı
- dünya maliyyə-kredit bazarı
- dünya qiymətli kağızlar bazarı
- informasiya texnologiyaları bazarı və s.

Dünya Bazarının formalaşması üç mərhələdən keçmişdir [19]:

- 1.Sənayeyə qədər.
- 2.Sənayeləşmə.
- 3.Post sənaye (*sənayedən sonrakı*).

Dünya bazarının formalaşmasının ilkin mərhələsi iqtisadiyyatın təbii resurslara əsaslanmaqla üstün olaraq kənd təsərrüfatı üzrə inkişaf etdiyi dövrü əhatə edir. Əhalinin əsasən kəndlərdə yaşadığı və istehsal prosesində primitiv texnologiyaların tətbiq edildiyi həmin dövrdə ölkələr arasında xarici ticarət əlaqələri zəif inkişaf etmiş və bu səbəbdən də dünya bazarı yüksək təşəkkül tapmamışdır. Bu dövr həm də klassik bazar mərhələsi adlanır.

Son dövrdə dünya bazarında xarici ticarətin tənzimlənməsində başlıca meyl liberallaşmada əksini tapır. Uzunmüddətli planda məhz azad beynəlxalq ticarət iştirakçı olan dövlətlərə daha geniş səmərəlilik gətirir. Eyni zamanda indiki mərhələdə beynəlxalq ticarətin liberallaşmasında proteksionizmin əks təsiri güclənməkdədir.

1.2.4. Dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları

Dünya iqtisadiyyatında təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın artması, qlobal problemlərin meydana gəlməsi və kəskinləşməsi ölkələrin birgə qüvvələri ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin məqsədyönlü

tənzimlənməsinin zəruriliyini obyektiv olaraq müəyyən etmişdir. Dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin dövlətlərarası çoxtərəfli tənzimlənməsi hələ II dünya müharibəsinə qədərki dövrdə təşəkkül tapmışdır.

Beynəlxalq münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi - dünya təsərrüfatı əlaqələri sahəsində müxtəlif ölkələr tərəfindən könüllü qəbul edilmiş öhdəliklərin və ümumi qaydaların məcmusudur. Dünya təsərrüfatının II dünya müharibəsindən sonrakı inkişaf tarixi təsdiq edir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi sisteminin yaranması və inkişafının başlıca səbəbləri aşağıdakı proseslər olmuşdur [9]:

Birincisi, bu, gömrük tariflərinin aşağı salınması yolu ilə beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması zərurətidir. Belə ki, II dünya müharibəsinin dağıtdığı Avropa iqtisadiyyatı sürətli bərpa tələb edirdi. Bu xarici ticarət əlaqələrinin fəallaşdırılmasını nəzərdə tutur, kapitalın azad hərəkətini dəstəkləyir, beynəlxalq hesablaşmalar sisteminin nizama salınmasını əsaslandırıldı. Bu amil öz növbəsində Bretton-Vud konfransının qərarlarını və GATT, BVF, BYİB kimi beynəlxalq təşkilatların yaranmasını müəyyən etdi. Sonradan ölkələr dərk etdilər ki, azad beynəlxalq ticarət davamlı artıma aparır, texnologiyaları bütün dünya üzrə yerləşdirir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə sövq edir.

İkincisi, imperializmin müstəmləkə sisteminin iflası və azadlığa çıxmış ölkələrin iqtisadi inkişafının təmin edilməsi. Buradakı tələblər sırası 1960-1970-ci illərdə dünya təsərrüfat münasibətlərinin yenidən qurulması, yeni iqtisadi qaydaların yaranması, o cümlədən: daha yüksək qiymətlər səviyyəsində xammal bazarlarının sabitləşməsi, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə proteksionizmin aradan qaldırılması, texnologiyaların ötürülməsinin güzəştli şərtləri, maliyyə yardımının artması və s. əhatə etmişdir. Nəticədə əvvəllər yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar - GATT, BVF, BYİB sənaye ölkələrinin timsalında tərkiblərinin eynicinsliyini itirdilər. Bura Asiyanın, Afrikanın və Latin Amerikasının azad olmuş ölkələri daxil olundu və bir sıra yeni iqtisadi təşkilatlar, o cümlədən BMT-nin UNCTAD yaradıldı.

Üçüncüsü, neft ixracatçıları ölkələrinin hərəkətləri ilə daha da kəskinləşmiş 1970-ci və 1980-ci illərin ərzaq böhranları, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə

struktur böhranlar sonuncuların OPEK ölkələrinə razılaşdırılmış mövqeyin işlənilib hazırlanmasının və milli iqtisadiyyatların struktur yenidən qurulması prosesində birgə qüvvələrinin zəruriliyini göstərdi.

Dördüncüsü, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması, ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin və qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, milli iqtisadiyyatların dünya təsərrüfatında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasının zəruriliyi qabaqcıl sənaye ölkələrinin iqtisadi siyasətinin koordinasiyanı, milli siyasətlərin beynəlxalq sabitliyə uyğunluğunu təmin edən əməkdaşlıq və müqavilələrin müxtəlif metodlarının işlənilib hazırlanmasını tələb edirdi. Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin iqtisadi siyasətinin koordinasiyası məqsədilə 1961-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı - İƏİT yaradı. Onun praktikasına “böyük yeddilik” ölkələrinin yüksək səviyyədə müntəzəm müşavirələr daxil edildi.

Beşincisi, fəaliyyəti milli sərhədlər çərçivəsindən kənara çıxan TMK-lar gücünün artmasıdır ki, o, çox hallarda həm baza ölkələrdə, həm də qəbul edən ölkələrdə milli iqtisadiyyatların inkişaf maraqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Dünya birliyi onların fəaliyyətini tənzimləmək üçün yeni forma və metodlar axtarırdı.

Altıncısı, regional iqtisadi integrasiya proseslərinin intensiv inkişafı regional tənzimləmə strukturlarının yaradılması yolu ilə dövlətlərarası tənzimləmənin məzmununu dərinləşdirmiş və formalarını müxtəlif etmişdir. Bu, Avropa iqtisadi məkanında özünü daha parlaq büruzə vermişdir.

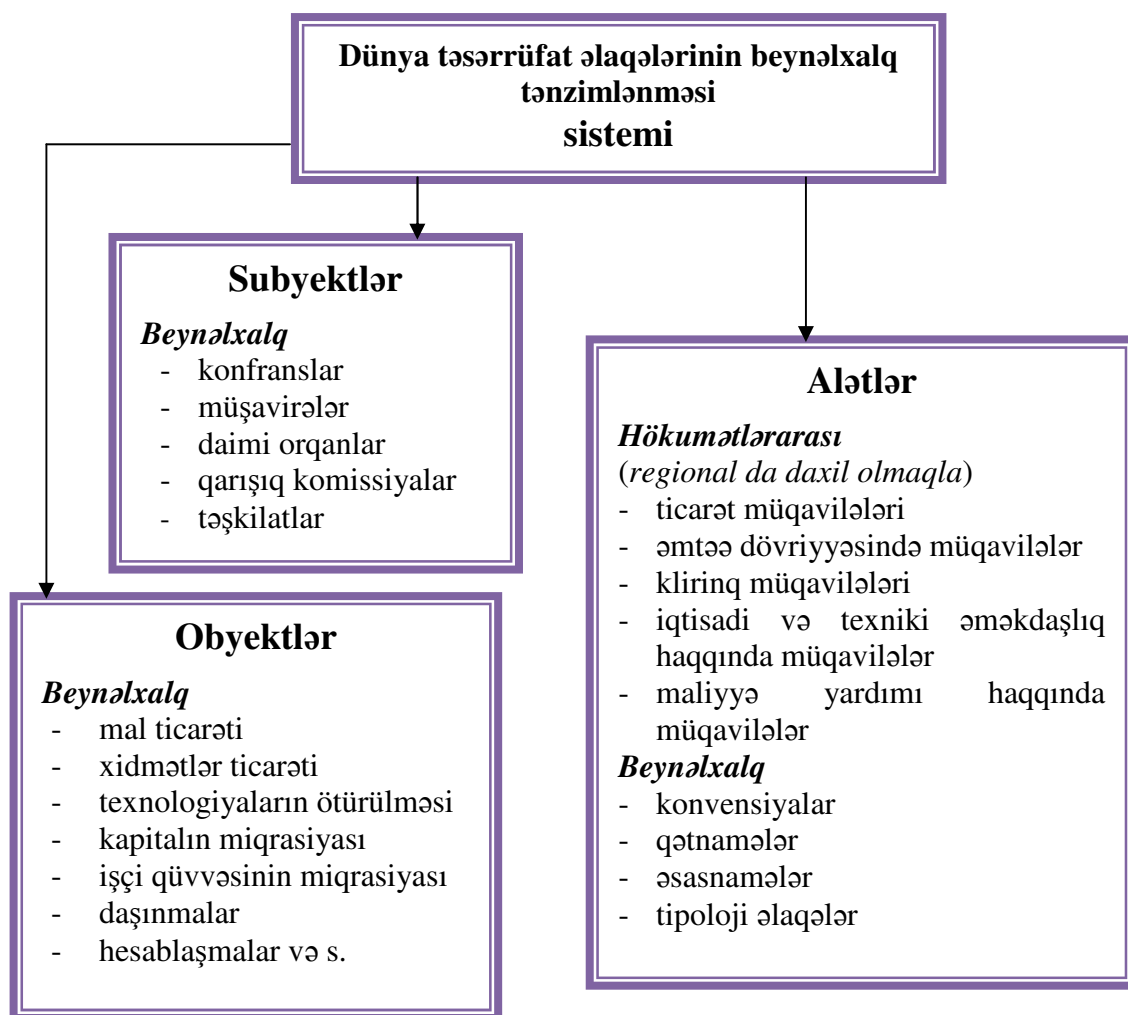
Yeddincisi, dünya kapitalist təsərrüfatının və sosialist təsərrüfatının 45 illik qarşıdurması sonuncunun dağılması kimi dünya təsərrüfat münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsi sisteminin fəaliyyəti prosesi kimi öz düzəlişlərini etdi.

Səkkizinci, müxtəlif ölkələrin hüquqi şəxsləri arasında iqtisadi münasibətlərin intensiv inkişafı, o cümlədən milli qanunvericiliklərin razılaşmadığı şəraitdə və müxtəlif ölkələrin hökumətləri tərəfindən xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin üsul və metodları arasında fərqlərin olması qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi subyektlər arasında ciddi mübahisələr doğururdu.

Nəhayət, bəşər sivilizasiyasının ətraf mühitin mühafizəsi, nüvə müharibəsi təhlükəsi, demoqrafik, ərzaq, xammal və s. kimi global inkişaf problemlərinin

kəskinləşməsi də bir sıra BMT altqurumlu beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dövlətlərarası tənzimlənməsi sisteminin elementlərinin yaradılmasında mühüm şərt olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında dünya təsərrüfat əlaqələrinin beynəlxalq tənzimlənməsi sisteminə aşağıdakı kimi sxematik təyinat verilir [17]:

Sxem 1.2 Dünya iqtisadiyyatında dünya təsərrüfat əlaqələrinin beynəlxalq tənzimlənməsi sistemi

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişafından danışarkən beynəlxalq təşkilatlar fenomenini diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Müasir dünyanın hazırkı inkişaf çağında bu və ya digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatın fəaliyyətində iştirak etməyən bir ölkə tapmaq çətindir. Bu əlaqələr daim genişlənir və mütəşəkilləşir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qlobal, hər şeyi əhatə edən, dünya iqtisadiyyatına və siyasətinə çoxtərəfli təsir göstərən təzahürdür. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar fəaliyyət

istiqamətindən asılı olaraq universal və xüsusişdirilmiş təsnifatlandırmaya malikdirlər.

Beynəlxalq təşkilat saziş əsasında yaradılmış dövlətlərarası və ya qeyri-dövlət xarakterli birliklərdir. Beynəlxalq hökumətlər aras (dövlətlərarası) və qeyri-hökumət (qeyri-dövlət, ictimai) təşkilatlara bölünür.

Beynəlxalq təşkilatları bir sıra müvafiq meyarlara görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər [24, 25]:

1.Üzvlər dairəsindən asılı olaraq, təşkilatları ümumi və ya məhdud tərkibləyə ayırırlar. Ümumi və ya universal beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar potensial olaraq bütün dövlətlərin iştirakına nəzərdə tutulmuşdur, baxmayaraq ki, hətta bu gün BMT-də bəzi ölkələr müxtəlif səbəblərdən iştirak etmirlər. Məhdud tərkibli beynəlxalq təşkilatlar regional ola bilər.

2.Təşkilatlar səlahiyyətin xarakterindən asılı olaraq ümumi və xüsusi səlahiyyətə malik olanlara bölünür. Birinci halda səlahiyyət əməkdaşlığın hər hansı bir sferası ilə məhdudlaşmamışdır. Buna misal BMT-dir ki, praktiki olaraq burada istənilən beynəlxalq problemi nəzərdən keçirə bilər. Onun ixtisaslaşmış müəssisələrinin səlahiyyətinə aid olan konkret məsələlər istisna təşkil edir. Bu geniş səlahiyyət icbari qərarlar qəbul edə bilməyən, bu səbəbdən də müzakirələrlə və tövsiyələr qəbul etməklə kifayətlənən universal təşkilatların səlahiyyətlərində özünü göstərməyə bilməz. Sülhün təmin edilməsi naminə yalnız müəyyən hallarda hüquqi cəhətdən icbari qərarlar qəbul edə bilən BMT Təhlükəsizlik Şurası üçün istisna vardır.

3.Beynəlxalq təşkilatlar dövlətlərin ötürdüyü səlahiyyətin həcminə görə ayırırlar:

- *koordinasiya funksiyalarını yerinə yetirən hökumətlərarası təşkilatlar.* Bu təşkilatlarda yenidən bölüşdürülmüş səlahiyyət dövlət və təşkilat üçün müştərək qalır;
- *ayrı-ayrı üstmilli funksiyaları yerinə yetirən beynəlxalq təşkilatlar.* Bu təşkilatlar bir sıra məsələlər üzrə və bu məsələlərin həllində üzv-dövlətlərin funksiyalarını məhdudlaşdıran müstəsna səlahiyyətlərə malikdir. Bunlara misal üzv-ölkələr üçün valyuta-kredit sahəsində BVF-nin və BYİB-nin

qərarlarının icrasının məcburiliyi ola bilər;

- *üstmilli təşkilatlar*. Bunlar üzv-dövlətlər üçün vacib olan qaydaların formalaşması və nəzarət mexanizmləri, iştirakçıların bu qaydalara riayət etməsinə məcbur etmək üçün yaradılmışdır. Bu funksiyalar Aİ-nin üstmilli orqanlarına - Avropa Şurasına, Avropa parlamentinə və s. verilmişdir.

4. Beynəlxalq təşkilatlar təşkilati əlamətinə görə təsnifatlandırılırlar:

- ☐ BMT sisteminin beynəlxalq iqtisadi təşkilatları;
- ☐ BMT sisteminə daxil olmayan beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar;
- ☐ regional iqtisadi təşkilatlar.

5. Beynəlxalq tənzimlənmə sahəsindən asılı olaraq, beynəlxalq təşkilatlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- iqtisadi və sənaye əməkdaşlığı və dünya iqtisadiyyatı sahələrini tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar;
- dünya ticarətini tənzimləyən beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar;
- beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları;
- sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq və regional təşkilatlar;
- beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına kömək edən birliklər.

Beynəlxalq təşkilatların üzvləri suveren dövlətlərin orqanları deyil, yalnız suveren dövlətlərin özləridir. Dövlətin ayrı-ayrı hissələri də beynəlxalq təşkilatın üzvü ola bilməz. Bütün üzvlər təşkilatın orqanlarının işində iştirak edir, büdcəsinə üzvlük haqqı verir və onun fəaliyyəti üçün məsuliyyət daşıyırlar. Məsələn, BMT-nin maliyyələşməsində ABŞ-ın payına bütün xərclərin 25%-i, Yaponiyaya 19,9%-i, Almaniya 9,8%-i, Fransaya 6,5%-i, İtaliyaya 5,4%-i, Böyük Britaniyaya 5,1%-i, İspaniyaya 2,6%-i düşür. Qalan ölkələrin payı isə 25,7% təşkil edir. BVF-də borc kapitalının formalaşmasında da anoloji vəziyyət mövcuddur [38].

II dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə ölkələri beynəlxalq təşkilatların üzvlərinin üzərinə qoyulan tələblərə cavab vermir, təşkilatların fəaliyyətində maraqlı deyildilər. Ona görə də problemin həlli üçün *assosiasiyalı üzvlük* tətbiq olunmağa başlandı.

Assosiasiyalı üzvlük tam üzvlükdən səsvərmədə iştirak etmək və icra orqanlarına seçilmək hüquqlarının olmaması ilə fərqlənir. Hazırda assosiasiyalı üzvlük sistemindən tam üzvlüyün bu və ya digər səbəblərdən müvəqqəti və ya daimiliyi qeyri-mümkün olduqda istifadə edilir. Belə ki, Mərkəzi və Şərqi Avropanın bir çox ölkələri Avropa Şurasında assosiasiyalı üzvlük mərhələsindən keçmişlər.

Beynəlxalq təşkilatlarda həmçinin, müşahidəçi statusu mövcuddur. O, üzv olmayan dövlətlərə və ya təşkilatın orqanına daxil edilməyən üzv-dövlətlərə verilir. İsveçrə müşahidəçilər tərəfindən BMT Baş Assambleyasının bir çox sessiyalarında təmsil olunmuşdur. BMT üzvlərinin çoxu öz müşahidəçilərini Təhlükəsizlik Şurasının yığıncaqlarına göndərir. Müşahidəçi statusu BMT tərəfindən bir sıra milli-azadlıq hərəkatlarına verilmişdir. Çox vaxt ixtisaslaşdırılmış müəssisələr və regional təşkilatlar öz müşahidəçilərini BMT orqanlarına göndərirlər. Onlar əsas iclaslarda iştirak etmək və sənədlər almaq hüququna malikdirlər. Çox zaman QHT-lərə müşahidəçi statusuna yaxın olan məsləhətçi statusu verilir. Bu praktika BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası üçün tipikdir. Üzvlük təşkilatın ləğv edilməsi və ya üzv-dövlətin özünün ləğvi ilə dayandırılır. Üzvlük hüquq ötürülməsi qaydası ilə ötürülmür. Rusiya SSRİ-nin yerini hüquqi varis kimi deyil, SSRİ-nin davamçısı olan dövlət kimi tutmuşdur.

II.FƏSİL

DÜNYA İQTISADIYYATININ FORMALAŞMASI AMILLƏRİ VƏ INKIŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

2.1.Bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin formalaşması və təsərrüfat həyatının paradigmaları

Müasir elmi tədqiqatlarla dünyanın 4,6 milyard yaşa, canlı orqanizmlərin yaranışının 3,5 milyard, insanın yaranışının isə 2 milyon ilə bərabər olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Alimlər, xüsusən də antropoloqlar və paleoqraflar arasında insanın yaranış zamanı və tarixini qəti müəyyən edən konsepsiya formalaşmamışdır. Bioloqlar isə insana məməlilər sinfinin primatlar fəsiləsinin bir tipik növü kimi yanaşırlar.

Mövcud nəzəriyyə görə insan yaranışı kaynazoy erasında baş vermişdir. Burada şüur yüksəkliyi ilk insanların sosial-iqtisadi həyatının inkişaf pilləri paleolit, mezolit və neolit olan üç ardıcıl mərhələdən keçən daş, sonrakı məqamda, mis-daş - enolit, tunc və dəmir dövrlərində keçildiyinə yəqinlik verilir. Maldarlığın, əkinçiliyin inkişafı və dövlətin yaranması ilə isə bəşər tarixi yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bununla belə indi ki zamanda da daş, mis və dəmirlə bağlı təsərrüfatçılıq prosesi səngiməmiş, inkişafını daha təkmil istiqamətdə davam etdirməkdədir.

Məşhur ingilis təbiətşünansı, təbii seçmə yolu ilə heyvan və bitki növlərinin təkamül təlimi və üzvü aləmin darvinizm adlanan inkişaf nəzəriyyəsinin banisi .Ç.Darvin də insanın təkamülünü bu oxşarlıq kontekstində tədqiq etmişdir. Ç.Darvin elmi biologiyanın yaranışında, idalizmə, teologiya və metafizikaya qarşı mübarizdə bütöv bir təlim yaratmışdır. Lakin darvinizm tam istiqlalda bütün planetin tarixi təkamül prosesinin əzəl və son təlimi kimi statusunu qoruya bilməmişdir.

B.e.ə. X-IX minilliklərdə bəşəriyyət neolit adını almış yeni daş dövrünə keçid etmişdir. Keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsi olan Neolit dövrü hər şeydən əvvəl, daş emalı texnikasının xeyli təkmilləşməsi ilə xarakterizə edilir. Bu zaman daş emalı üzrə

əməliyyatlar mürəkkəbləşmiş, dəlmə, cilalama, mişarlama və digər əməliyyatlar meydana gəlmişdi. Onlardan istifadəyə başlamaqla, daş silah növlərinin, həmçinin, ağac və sümüyün tamamilə yeni ixtisaslaşdırılmış və yüksək məhsuldar növləri dövriyyəyə çıxmışdı. Əkinçiliyin yaranışı isə insanların daha çox oturaq həyat keçirməsinə və ərazi yaşayış birliklərin yaranmasına səbəb olurdu. Bütün bu və bununla bağlı dəyişikliklər, o cümlədən təcrübə və biliklər yığımı kimi mühüm amillər də “Neolit inqilabı” adını alan maddi istehsal sistemində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Maddi istehsal sistemində bu inqilabın mahiyyətini mənimsənilən təsərrüfatdan istehsal edən təsərrüfata, yəni ovçuluq və yığımdan əkinçiliyə və maldarlığa keçid təşkil edir. Bu dövrdə insanlar artıq il ərzində fasiləsiz olaraq qidanı təmin edən çörək becərməyi, onları müntəzəm olaraq ətlə, süd və onun məhsulları ilə, dəri, yun və s. ilə təmin edən mal-qara yetişdirməyi öyrəndilər. “Neolit inqilabı” fikrin tam mənası ilə insanın təsərrüfat həyatını köklü dəyişikliklərə uğrattı [24, 26].

Müasir arxeoloji məlumatlara görə, müxtəlif dövrlərdə əkinçiliyin və maldarlığın ilk mənbələri oykumenin (*məskunlaşma*) aşağıdakı sahələrində yaranmışdır: Ön Asiya, Şimal-Şərqi Afrika, Cənub-Şərqi Asiya, Mərkəzi Amerika və Cənubi Amerikanın And regionu. Bununla bələ, “Neolit inqilabı”nın lideri Yaxın Şərq məkanı olmuşdur. Bir sıra mədəni dənli bitkilər və tərəvəzlər, ev heyvanlarının çoxsaylı cinsləri məhz buradan meydana gəlmişdir. B.e.ə. X-VIII minilliklərdə bu bitkiləri artıq Kiçik Asiyada, İran yaylasının qərb yamaclarında və Fələstində becərirdilər. 4000 il ərzində əkinçilik Avropa, Asiya və Afrikanın bütün qərb hissəsində yayılmışdı. Maldarlıq isə iki min il sonra yaranmışdı.

Artıq b.e.ə. VII-VI əsrlərdə Orta Asiyada, Şimali Afrikada və Balkanlarda ərzaq verən, ət tədarük edən heyvanlar - xırdabuynuzlu mal-qara, donuz, keçi, qoyun və s. əhliləşdirilmişdir. Bir qədər sonra isə iribuynuzlu mal-qara, qoşqu heyvanları - ulaq, dəvə, şimal maralı, at əhliləşdirilmişdir ki, bunlar ilk maşınların meydana gəlməsinə qədər mexaniki qüvvənin əsas mənbələri olmuşlar [24].

Tarixən insanın cisminin məhsuldar qüvvələrin elementlərinə çevrilməsinin gedişində onun təbiətlə qarşılıqlı münasibətinin ilk üsulu natural təsərrüfat olmuşdur. Burada fəaliyyət mübadiləsi təbii əmək bölgüsü ilə müəyyən edilir və qəbilə icması

çərçivəsi ilə məhdudlaşdı. Qəbilə icması yaradılmış məhsulun eyni zamanda həm istehsalçısı və həm də istehlakçısı idi. Belə ki, natural təsərrüfatda əmək məhsulları istehsalçının öz tələbatlarının ödənilməsinə və təsərrüfatdaxili istehlaka xidmət edir. Burada istehlak çox vaxt istehsalla üst-üstə düşür ki, bu da onların əlaqə problemini son dərəcə sadələşdirir. Bu cür münasibətlər özləri üçün zəruri olan məhsullar hazırlayan qapalı ibtidai icmada hökmranlıq etmiş və əsasən patriarxal kəndli təsərrüfatı, həmçinin feodal malikanələri natural olmuşdur [25].

Natural təsərrüfatı genişləndirərək və bir müddət onunla mövcud olan əmtəə istehsalı əvəzlədi və əmtəə təsərrüfatına keçid iqtisadi sistem və iqtisadi subyektlərin yaranmasının tarixi prosesinə çevrildi.

Əmtəə istehsalı şəxsi tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə ayrı-ayrı istehsalçıların müəyyən fəaliyyət növlərində ixtisaslaşaraq mübadilə münasibətlərinə girdikləri və mübadilə edilən əmək məhsulunun əmtəəyə çevrildiyi cəmiyyətin iqtisadi həyatının təşkili üsuludur. İqtisadi ədəbiyyatlarada “təsərrüfatçılığın əmtəə istehsalı forması” kimi də adlanan əmtəə istehsalının əsasında ictimai əmək bölgüsü dayanır. Əmtəə istehsalı əməyin ölçülməsi və onun məcmu ictimai əməyinə daxil edilməsi ilə şərtlənən istehsalçılarla istehlakçılar arasında olan spesifik iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Əmtəə-pul münasibətləri marksist siyasi iqtisadının termini olaraq bazar münasibətlərini əks etdirir. Əmtəə-pul münasibətləri istehsal prosesində və əmtəələrin reallaşması nəticəsində insanlar arasında baş verən ictimai münasibətlərdir. Bu münasibətlər icmalar arasında izafi məhsulun mübadiləsi əsasında yaranmışdır. Əmtəə-pul münasibətləri müxtəlif istehsal üsulları zamanı mövcud olub, həmin istehsal üsulunun istehsal münasibətlərini, ilk növbədə, mülkiyyət münasibətlərini özündə ehtiva edən münasibətlər sistemidir. Ona görə də, əmtəə-pul münasibətlərinin məzmunu və onu xarakterizə edən əlamətlərin məcmusu bir istehsal üsulundan digərinə keçdikdə dəyişməz qalmır. Onlar həm də eyni istehsal üsulu çərçivəsində də dəyişir.

Beləliklə birinci ictimai əmək bölgüsü - maldarlığın əkinçilikdən ayrılması icmalar arasında müntəzəm mübadiləni mümkün etmiş, ikinci - sənətkarlığın

əkinçilik və maldarlıqdan ayrılması əmtəə istehsalının təşəkkülünə səbəb olmuş, üçüncü isə ticarətin ayrılması ilə əmtəə təsərrüfatının formalaşmasının başa çatmasına kömək etmişdir. O da vurğulanmalıdır ki, XX əsrdə dördüncü əmək bölgüsü nəticəsində isə qeyri-maddi istehsal sahəsi ayrılmışdır. Hazırda Elmi-texniki inqilab yeni beşinci böyük əmək bölgüsünə kömək edir ki, bunun da nəticədə informasiya fəaliyyəti sferasının digər struktur sahələrdən ayrılması sahəsinin başqa strukturlardan baş verir. B.e.ə. IV minillikdə Qədim Şərqdə artıq quldarlıq quruluşu intişar mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Bu cəmiyyət formasının yaranışı isə öz növbəsində natural təsərrüfatçılıqdan əmtəə-pul münasibətlərinə keçidə rəvac vermiş, icma, dövlət və şəxsi mülkiyyətin qarşılıqlı ünsiyyətini yeni inkişaf mərhələsinə yüksəltmişdi.

Qədim Şərqin quldarlıq cəmiyyəti antik quldarlıqdan köklü fərqlənirdi. Bu fərq üstün səciyyədə qulun cəmiyyətdə əsas istehsal gücünə malikliyi ilə daha qabarıq təzahürlü olmuşdur. Belə ki, müvafiq sistem çərçivəsində kənd təsərrüfatı və əkinçilik formal olsa da azad insanlara məxsus idi.

B.e.ə. VI-IV minilliklərə təsadüf edir. “Asiya” icmalarında təsərrüfat həyatının əsasını irriqasiya sistemlərinə əsaslanan suvarma təşkil etmişdir. Ona görə də burada təsərrüfat tipi torpaq və irriqasiya qurğuların üzərində mülkiyyətə əsaslanmışdır. Təsərrüfatlarda əlavə əmək resurslarına ehtiyac olmamışdır. İnsanlar kənd təsərrüfatı işlərinə başa vurduqdan sonra nəhəng tikinti işlərinə cəlb olunmuşlar. İzafi əmək resurslarının mövcudluğu şəraitində təsərrüfatçılıqda qul əməyindən istifadəyə ehtiyac olmamışdır. Burada qullar əsas təsərrüfat gücləri kimi çıxış etmirlər. Yəni onlar kənd təsərrüfatı sistemində material rifahın yaranışı ilə məşğul deyildirlər. Həmçinin təsərrüfatın həyatının digər sahələrində də azad insanlar məşğul olmuşlar. Beləliklə “Asiya istehsal üsulu”nun əsas əlamətlərini təsərrüfat həyatının nizamlanmasında dövlətin aparıcı rolu, şəxsi əmlakın toxunulmamazlığı, ticarət məhdudluğu, xüsusi istismar üsulunun mövcudluğu kimi komponentlər təşkil edir [5, 13].

Qədim dünyada II minillikdə Avropa məkanında „despotlu“ Asiya cəmiyyətindən demokratik hesab edilən və “Asiya istehsal üsulu”ndan fərqlənən

təsərrüfatçılıq tipi yaranmışdır. “Antik istehsal üsulu” adlanan bu təsərrüfatçılıq tipi özündə həm dövlət və həm də şəxsi mülkiyyəti ehtiva etmişdir. “Antik istehsal üsulu” termini feodolizmə qədərki istehsal üsulunu şərtləndirmək üçün K.Marks tərəfindən dövriyyə gətirilmişdir. “Antik istehsal üsulu” şəraitində torpaq mülkiyyətçiliyinin mərkəzi şəhər - polis hesab edilir. Ona görə də torpaqa yalnız şəhərlilər sahib ola bilərdilər. Burada əsas iqtisadi prinsip avtarkiya - özünütəminatlılıq çıxış etmişdir.

“Antik istehsal üsulu” əsas işçi qüvvəsi kimi qul əməyinin tətbiqi üzərində qurulub. Antik sistem təsərrüfatları yeni qullarla təmin edən hərbi təşkilat formasına əsaslanır. Mahiyyətcə o zamankı ordular muzdulardan ibarət olmuşdur. “Antik istehsal üsulu”nun məqsədini yalnız qul sahiblərini deyil, həm də yığıcı təmin edən əlavə məhsulun istehsalı təşkil edir. məqsədə nail olmada isə əsas usul qulların istismarıdır.

Antik təsərrüfatçılığın dominatlıq dövrü eradan əvvəl VI əsərdə Yunanıstanda və eradan əvvəl III əsərdə Romada başlanmış və bizim eranın III-IV əsrlərinə qədər davamlı olmuşdur. Bu dövrlərdə ölkə sakinlərinin əsas iqtisadi həyatı kənd təsərrüfatı ilə bağlı olmuş, insanlar buğda, arpa və digər taxıl məhsulları becərmişlər. Lakin burada məhsuldarlıq o qədər də yüksək olmamışdır. Tədricən taxılçılıqdan intensiv üzümçülüyə və bağçılığa keçid edilmişdir. Bu sahələrin inkişafı isə daha çox vəsait qoyuluşu, insan resursu və daha çox zaman tələb etmişdir. Beləliklə qədim Yunanıstanda aparıcı qədim şərq ölkələrindən fərqli olaraq iqtisadiyyatın yeni tipi meydana çıxmışdır.

Bu tip - “Antik istehsal üsulu” natural təsərrüfatı saxlamaqla daha çox əmtəə tutumlu və intensiv xarakterli olmuşdur. O, təsərrüfatçılığı daha yüksək səviyyədə qurulmasını şərtləndirmiş, daha çox vəsait qoyuluşu tələb etmişdir. “Antik istehsal üsulu” yunan cəmiyyətinin mövcudluğu üçün əlverişli şərait yaratmış və onun mədəni inkişafına təkan vermişdir [5].

Qədim iqtisadi sistemlər spiralvari uzun dövrlər çərçivəsində irəliləmişlər. Bu irəliləyişlər yeni ideyalardan istifadədə texnologiyaların təkmilləşdirilməsində özünü göstərirdi. Bizim günlərə qədər qorunub saxlanılmış nəhəng dövlət tikililərinin və dini abidələrin qalıqları o zamlardakı tikinti və tikinti texnikasının yüksək səviyyədə

oldduğunu sübut edir.

Həmin dövrlərdə riyaziyyat, fizika və astronomiya sahəsindəki nailiyyətlər də böyük olmuş, bir çox ideyalar zamanın özünü belə qabaqlamışdır. Bu ideyaların bəzi təcrübi əhəmiyyətliləri isə qeyd edilən sosial-iqtisadi şərait və insan amili ilə bağlı səbəblərdən tətbiqini tapmırdı.

Paradiqmal təsnifata görə insanın təsərrüfat həyatının inkişaf mərhələlərini formasiya və sivilizasiya paradiqması olaraq ikili yanaşmaya məruz qalır. Formasiya ayrılıqda təyin olunmuş pillə, nəyinsə struktur tipi və ya inkişaf mərhələsi, baxışlar sistemini əks etdirir. Buradan da formasiya anlayışından cəmiyyətin inkişaf mərhələsi kimi istifadəsi götürülmüşdür.

Marksist yanaşma adlanan ictimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsi XIX əsrin ortalarında gənc heygelçilər və digər idealistlərə zidd olaraq K.Marks və F.Engels tərəfindən işlənmişdir.

İctimai-iqtisadi formasiya nəzəriyyəsi həm də formasiya paradiqması anlayışında da ehtiva olunur. Formasiya paradiqması özündə müvafiq struktur çərçivəsində material nemətlərin istehsal üsulunu, istehsal gücləri, istehsal vasitələri olan - bazisi və müvafiq siyasi oriyentasiya - üstqurumu birləşdirir. Mahiyyətə bu yanaşma beş ictimai-iqtisadi formasiyada təcəssüm olunur [5, 24]:

- ❖ İbtidai icma;
- ❖ Quldarlıq;
- ❖ Feodalizm;
- ❖ Kapitalizm;
- ❖ Kommünizm.

Çox zaman tarixi cəmiyyətə qədər də adlandırılan ibtidai icma quruluşu və ya cəmiyyəti insan tarixinin yazı mədəniyyətinin mənimsənilməsinə qədər dövrü əhatə edir. Burada yazı mədəniyyəti anlayışı özü də bir qədər mübahisəlidir [5]. Belə ki, ayrı-ayrı xalqlar yazı mədəniyyətini müxtəlif zamanlarda mənimsəmişlər. Buna baxmayaraq yazı mədəniyyəti digər arxefaktlarla müqayisədə yazı mənbələrinə istinadən tarixin tədqiqinə daha əlverişli və imkan edir. İbtidai icma quruluşu bəşər tarixinin ən erkən çağlarını əhatə edərək daş, sümük, ağac və s. alətlərdən istifadə

əsasında ovçuluq, yığıcılıq, balıqçılıq üzərində qurulan, ilk təsərrüfat həyatıdır. Zaman ölçüsündə ibtidai icma quruluşu təqribən bir milyon ili əhatə edir.

İbtidai icma quruluşunun dağılması nəticəsində quldarlıq quruluşu və ya cəmiyyəti yaranmışdır. Quldarlıq quruluşu istehsal vasitələrinə və məhdudiyyətsiz olaraq istehsal işçiləri kimi qullar üzərindəki şəxsi mülkiyyətə əsaslanır. Quldarlıq quruluşu insanın insan üzərindəki istismarı ilə formalaşan, quldarlar və qullara bölünən tarixə ilk sinifli cəmiyyət kimi daxil olmuşdur. Bununla belə, bu cəmiyyətdə quldarlar və qullardan başqa kəndlilər, sənətkarlar kimi kiçik istehsalçılar və tacirlər də yer alır. Quldarlıq quruluşu özü dörd mərhələdə təsnifatlandırılır [5]:

1.İlkin mərhələ - torpaq üzərində icma mülkiyyətinin dağılması və antik istehsal üsulunun yaranışı;

2.Torpaqların kiçik hissələrə bölünmüş azad parsellyar mülkiyyətli kəndli təsərrüfatları və müstəqil sənətkarlığın mövcudiyyəti dövrü;

3.Quldarlığın istehsalı mənimsənilməsi və istehsal üsulunun təyin edilməsi mərhələsi;

4.İstehsalçı ilə iri torpaq sahibinin istehsal qarşılıqlı münasibətinin xüsusi forması olan kolonat sistemin, onunla bağlı şəhər xaricində torpağa sahibliyinin inkişafı və bunlardan irəli gələrək quldarlığın öz əzəli iqtisadi və sosial əhəmiyyətliyini itirilməsi mərhələsi.

Quldarlıq quruluşunun çiçəklənmə dövrünü b.e.ə. V-VI əsrlərdə Afinada və b.e.ə. II əsrin sonlarından başlayaraq II əsrə kimi Roma imperiyasında yaşamışdır. Sosial inqilabların gedişi ilə VI əsrdə quldarlıq quruluşu əsasən çökmüş və feodal münasibətlərin yaranışına yol açmışdır.

Torpaq üzərində şərti olaraq mülkiyyət formasını ehtiva edərək feodalizm ictimai-iqtisadi formasiya kimi Avropada V əsrdən - 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyasının süqutundan XVI əsr kimi, təxminən min il ərzində mövcud olmuşdur. Feodalizm quldarlıq quruluşunu əvəz edərək aqrar xarakterli tarixdə ikinci sinif cəmiyyət kimi üstün olaraq kollektiv natural təsərrüfatçılığa əsaslanır. Bəşər cəmiyyətində feodalizm iqtisadi təyinatda kəndli və sənətkarların xırda istehsalı,

feodalların (*feoda sahibi - torpaq mülkiyyətçisi*) torpaq mülkiyyəti və xarici iqtisadi əlaqələr zərurəti təşkil edən natural təyinatlı təsərrüfat sistemi olaraq yaranmışdır [24, 28].

Kapitalizm feodalizmi əvəzləyən ictimai-iqtisadi formasiya olaraq istehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyətə və mizdlu əməyin istismarına əsaslanır. XVII əsrdə Qərbi Avropada yaranaraq sonradan Şimal Amerikaya keçmiş və digər regionlara yayılmışdır. M.Veber onu protestantlığın yaranışı ilə formalaşdığını diqqətə çatdırır. Bu isə onun XVI əsrdən öncə yaranmadığını göstərir.

Formasiya yanaşmasında hər bir cəmiyyət tipinin öz inkişafında bütün bu müvafiq pillələrdən keçid labüdlüyü şərtləndirilir. İctimai-iqtisadi formasiya kateqoriyalı paradigma 70 ildən çox bir müddət ərzində SSRİ dövlətinin sistem prinsipləri çərçivəsində hakim mövqedə dayanmış, təkcə sovet cəmiyyəti nümunəsinin nəzəri və metodoloji aspektlərini deyil, həm də onun ideoloji keyfiyyətini tərənnüm etdirmişdir. Belə məqam isə öz növbəsində müvafiq ehkamlılıq oriyentasiyasını doğurtmuşdur. Bu və ya digər ziddiyyətli cəhətlərinə və görkəminə görə formasiya paradigması daim tənqidlərə məruz qalmışdır. Belə tənqidlər daha çox şərqşünaslar tərəfindən ifadə olunmuşdur [5].

Sivilizasiya paradigması bəşəri mədəni qruplarının dil, tarix, din, ənənə, institutlar və insanların subyektiv özünün identifikasiyasının ümumi obyektiv elementlərində təyinat tapır. Liberal dəyərləri prioritet qəbul edən müasir iqtisadi-demokratik sistemlər məhz sivilizasiyalı struktur nümunəli cəmiyyət quruculuğuna ehtiram nümayiş etdirirlər. Sivilizasiyalı yanaşma cəmiyyətin inkişafını üç tipik formada təsnif etmişdir [5]:

- ❖ Ənənəvi;
- ❖ İndustrial;
- ❖ Postindustrial.

Əsas resursları torpaq və təbii xammal olan, primitiv əl texnologiyası üzərində qurulan ənənəvi cəmiyyət kapitalizmə qədər dövrü əhatə edərək neolit epoxasındakı aqrar inqilablar zamanında yetişmişdir. Əl əməyini sıxışdıran maşın mexanizmlərin əmələ gəlməsi, genişlənən və çoxçeşidli emal prosesi, texnoloji inqilablar kapital

dünyasının hakim kəsildiyi yeni tipli industrial cəmiyyət ənənəvi ictimai quruluşu əvəz etmişdir.

Çağdaş zamanda isə ötən əsrin sonlarında qloballaşma kontekstində formalaşan, mühüm mənəvi energetik resursu insan biliyi və informasiyada ehtivada bulunan yeni postindustrial cəmiyyət quruculuğu həyatımıza daxil olmuşdur. Vurğulanmalıdır ki, industrialəqədər cəmiyyət üç mərhələli təsnifatı verilən iqtisadi sistemlərin ən davamlısıdır və onun tarixinin minlərlə il yaşı vardır.

2.2. Dünya bazarının yaranışı və kapitalizmin inkişafı

Dünya iqtisadiyyatının təşəkkülü mürəkkəb və uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bir sıra tədqiqatçılar onun yaranışını Roma imperiyası zamanları ilə bağlayır, digərləri isə qızıl, nəcib metallar, qullar, ədviyyatlar və s.-lə beynəlxalq ticarətin inkişafının sürətləndiyi XV-XVI əsrlərdəki böyük coğrafi kəşflər dövrünə aid edirlər. Lakin qeyd olunmalıdır ki, dünya təsərrüfatı bu dövrlərdə məhdud xarakterli olmuş və yalnız tacir kapitalı sferasında görüntü vermişdir [5].

Böyük coğrafi kəşflər Avropada böyük tələblə istifadə olunan malların və yeni ticarət partnyorlarının axtarışı ilə əlaqədar avropalıların XV əsrdən başlayaraq XVII əsrə kimi davam etmiş Afrika, Amerika, Asiya, Avstraliya və Okeaniyaya səyahətləri nəticəsində yeni dəniz marşrutlarının açılması və yeni torpaqların kəşfi üzrə bəşər tarixi mərhələsini əhatə edir.

Tarixi materialların tədqiqi göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının təşəkkülünün ilkin mərhələsi sənayə çevrilişləri ilə bağlı feodal təsərrüfatı üzərində qələbədən, bununla da hakim kəsilən azad rəqabətdən başlanğıc alır. XIX əsrin ortalarında kapitalizmə istehsalı dünyəvi xarakter alır və kapitalın təkrar istehsalı isə beynəlmilələşir. Dünya iqtisadiyyatının formalaşmasına sonrakı mərhələdə inhisarların yaranışı, kapital ixracının genişlənməsi və həmçinin dünya sosialist sisteminin təşəkkülü təkan vermişdir.

Aşağıda dünya iqtisadiyyatının formalaşması mərhələlərinin təsnifatlandırılması şəkil quruluşda öz əksini tapmışdır [2, 6]:

Mərhələ	Davam etmə	Xüsusiyyətlər
I	XV-XVII əsrlər	Dünya kapitalist bazarının təşəkkülü: - böyük coğrafi kəşflər, - müstəmləkələrin yaranması, - qiymətlər inqilabı, - manufakturalar dövrü.
II	XVIII-XIX əsrlər	Dünya kapitalist bazarının formalaşması, beynəlxalq əmək bölgüsünün təşəkkülü və inkişafı: - sənaye çevrilişi, - burjua inqilabı, - manufakturalardan fabrik sistemə keçid.
III	XIX əsrin sonu - XX əsrin birinci yarısı	Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemin və bu əsasda dünya təsərrüfatının formalaşması: - elktrotexniki inqilab, - daxil yanma mühərriki, - dünyanın iqtisadi cəhətdən bölüşdürülməsi, - inhisarçı kapitalizmə keçid.
IV	XX əsrin 50-ci illərindən zəmanəmizə qədər	Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemin fəaliyyət göstərməsi, bütün ölkələrin biri-birindən qarşılıqlı iqtisadi asılılığının güclənməsi: - elmi-texniki inqilab, - beynəlmiləşmə və inteqrasiya prosesləri.

Şəkil 2.1 Dünya iqtisadiyyatının formalaşması mərhələləri

Beynəlxalq əmək bölgüsü və beynəlxalq kooperasiya inkişaf edən daxili bazarların tədricən milli sərhədləri aşması ilə dünya bazarının təşəkkülünə zəmin olmuşdur. Tarixi realıq belədir ki, əmtəə təsərrüfatının yaranışının əmək bölgüsünə əsaslanan daxili bazarın sadə forması ən erkən mərhələdə Qədim Yunanıstanda, Çin, Misir, Babilistanda (*Mesopotamiya*), Həbəşistan və Şimali Afrikada təşəkkül tapmışdır. Bazarlar meydana gəldikdən dərhal sonra praktiki olaraq əmək, kapital, pərakəndə, ticarət və s kimi istiqamətlərdə ixtisaslaşmağa başlamışlar [5].

XIX əsrin birinci yarısında iri fabrik-zavod sənayesi meydana gəldi. Bu yeni tipli istehsal təsisatlarının isə məhsullarının bütün dünyada satılması zərurəti yarandı. Gerçəkləşən belə vəziyyət isə ayrı-ayrı ölkələr arasında ticarətin vahid dünya bazarına çevrilməsinə gətirib çıxartdı. Bu əsrin sonunda dünya əmtəə bazarının inkişafı daha da vüsətləndi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensivləşməsinə təkan verərək beynəlxalq əmtəə ticarəti çərçivəsindən kənara çıxması ilə müşayiət olundu. Beləliklə, ilkin kapital yığıcı dövründə dövlətlərarası ticarətin lokal mərkəzləri böyüyərək vahid dünya bazarında birləşdi. Dünya bazarı XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində qabaqcıl ölkələrdə əmtəə istehsalının yüksək inkişaf səviyyəsinə - maşınlarla idarə olunan istehsala çatdığı zamanlarda tam olaraq formalaşdı.

Kapitalizmin meydana gəlməsinə feodalizm mühitində ictimai əmək bölgüsü və əmtəə təsərrüfatının inkişafı zəmin yaratmışdır. Bu proses nəticəsində cəmiyyətin bir qütbündə pul kapitalını və istehsal vasitələrini öz əllərində cəmləşdirmiş kapitalist sinfi, digərində isə istehsal vasitələrindən məhrum və buna görə də işçi qüvvəsini kapitalistlərə satmağa məcbur olan insan kütləsi yaranmışdı. Kapitalizmin şəxsi mülkiyyət və azad rəqabətin hökm sürdüyü iqtisadi sistem mahiyyəti daşıyır. “Kapitalizm” termini digər iqtisadi termin kapitaldan başlanğıc alır. Əslində onun ilk əlamətləri Qədim Romada müşahidə olunmuş və ticarətin, sənayeləşmənin, bank işinin təşəkkülü ilə XV əsrdə daha yeni təzahürdə gerçəkliyə çevrilmişdir [17].

Kapitalist istehsalının başlanğıc nöqtəsi sadə kapitalist kooperasiyası, yəni kapitalistin nəzarəti altında ayrı-ayrı istehsal əməliyyatlarını yerinə yetirən insanların birgə əməyi olmuşdur. Burjuaziya cəmiyyətinin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında iri addım XVI əsrin ortalarında manufakturanın meydana gəlməsi ilə atılmışdır.

Manafakturalar yaranışı sənaye istehsalı prosesinin tarixi təşəkkülündə sadə kooperasiyadan sonrakı ikinci mərhələni əhatə edir. Onlara Qərbi Avropada XVI-XVIII əsrlərdə mövcud olmuşlar. Əmək alətlərinin və işçi qüvvəsinin dar ixtisaslaşdığı manufakturalar ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsinə təsir göstərərək maşın-fabrik istehsalına keçidə zəmin olmuşlar. Manufakturalardan fabrik sisteminə keçid Böyük Britaniyada XVIII əsrin ikinci yarısında başlanmış və XIX

əsrin ortalarında başa çatmış sənaye inqilabının gedişində həyata keçirilmişdir. Fabrik sisteminin meydana gəlməsi hökmran istehsal üsulu kimi kapitalizmin öz təsdiqini tapması, ona müvafiq maddi-texniki bazanın yaradılması demək idi. Istehsalın maşın mərhələsinə keçid məhsuldar qüvvələrin inkişafına, yeni sahələrin yaranmasına və təsərrüfat dövryyəsinə yeni resursların cəlb edilməsinə, şəhər əhalisinin sürətli artımına və xarici ticarət əlaqələrinin fəallaşmasına kömək etdi [2].

Sonrakı mərhələdə inkişaf etmiş kapitalizmin sələfi, mahiyyəti kəndliləri, xırda sənətkarları soymaqdan və müstəmləkələrin işğalından ibarət olan kapitalın ilkin yığılı dövrü olmuşdur. İşçi qüvvəsinin əmtəyə və istehsal vasitələrinin kapitalla çevrilməsi sadəcə əmtəə istehsalından kapitalist istehsalına keçid demək idi. Kapitalın ilkin yığılı eyni zamanda daxili bazarın sürətlə genişlənməsi prosesi idi.

Beləliklə, kapitalizmin yaranışı - ictimai əmək bölgüsünün və əmtəə istehsalının inkişafı ilə feodalizmin dərinliklərindən başlanmış proses XVIII əsrdə manafkturlardan maşın-fabrik istehsalına keçidlə əsasən təşəkkül tapmışdır. Kapitalizmin əsas əlamətləri kimi əmtəə-pul münasibətləri və istehsal vasitələri üzərində şəxsi mülkiyyət hakimiyyəti, inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsü, istehsalın ictimailəşməsi, işçi qüvvəsinin əmtəə çevrilməsi, müzlu işçilərin kapitalistlər tərəfindən istismarı kimi xüsusiyyətlər çıxış edir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində kapitalizm öz inkişafının ən yüksək və son mərhələsinə - imperializmə, inhisarçı kapitalizmə qədəm qoydu. Müəyyən mərhələdə azad rəqabət kapitalın konsentrasiyasının və mərkəzləşdirilməsinin ən yüksək pilləsinə səbəb oldu ki, bunun ardınca inhisarlar meydana gəldi.

Inhisarçı kapitalizm öz inkişaf prosesində dövlət-inhisarçı kapitalizmə keçir ki, bu da bürokratik üst təbəqəsi olan maliyyə oliqarxiyasının yetişməsi, ictimai həyatın bütün sahələrində dövlətin rolunun güclənməsi, iqtisadiyyatda dövlət sektorunun artması və kapitalizmin sosial-iqtisadi ziddiyyətlərinin mülayimləşdirilməsinə yönəldilmiş siyasətin fəallaşması ilə xarakterizə olunur. Imperializm, xüsusilə də dövlət-inhisarçı mərhələdə burjuaziya demokratiyasının daha dərin böhranını, daxili və xarici siyasətdə mürtəce meyillərin və zorakılığın rolunun güclənməsini göstərir. O, militarizm və hərbi xərclərin artmasından, silahlı qarşıdurmalardan və təcavüzkar

müharibələrə başlamaq meyillərindən ayrılmazdır.

Müasir kapitalizmin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dünyada yeni şəraitə uyğunlaşmağa məcburdur. Kapitalizm vaxtı ilə cəmiyyətin tarixi inkişafında mütərəqqi rol oynamışdır. O, insanlar arasında şəxsi asılılığa əsaslanan patriarxal və feodal münasibətləri dağıtmış, onları pul münasibətləri ilə əvəz etmişdir. Kapitalizm iri şəhərlər yaratdı, kənd əhalisi hesabına şəhər əhalisinin sayını kəskin artırdı, feodal parçalanmasına son qoydu ki, bütün bunlar burjua millətlərinin və mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranmasına səbəb oldu, ictimai əməyin məhsuldarlığını daha yüksək pilləyə qaldırdı.

Müstəmləkəçilik və yaxud kalonial sistemi inkişaf etmiş ölkələr qrupunun, öz müstəmləkələrinə münasibətdə olan dövlətlərin - metropoliyaların XVI-XX əsrlərdə qalan dünya üzərində hökmranlığını ehtiva edir. Kolonial siyasət ölkələrin fəht olunması, xalqları hərbi, siyasi və iqtisadi metodlarla istismarına yönəlmişdir. Böyük coğrafi kəşflər, müstəmləkə ekspansiyaları beynəlxalq əmək bölgüsü, dünya bazarının inkişafı üçün zəmin yaradaraq iqtisadiyyatların inkişafına yeni imkanlar açdılar.

Dənizçiliyin inkişafı dünyanın ayrı-ayrı hissələri arasında iqtisadi əlaqələr qurmağa imkan verdi. Müstəmləkə torpaqları isə Avropa ölkələrinin təsərrüfat periferiyaları kimi istifadə olunmağa başladı və onlar beynəlxalq mübadilənin genişlənməsinin əsası oldular.

XIX əsrin ikinci yarısında müstəmləkələrin işğalı böyük miqyas aldı. 1914-cü ildə müstəmləkə torpaqlarının ərazisi 65 milyon m²-dən artıq olub, əhalisi 523 milyon nəfər idi. İri müstəmləkə dövlətləri - Britaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Niderland ilə yanaşı, Almaniya, ABŞ, Belçika, Yaponiya da iri müstəmləkə metropoliyalarına çevrildilər. Praktiki olaraq bütün dünya bir qrup ölkələr tərəfindən ərazi və siyasi cəhətdən bölüşdürülmüşdü. Münasibətlərin siyasi və hüquqi formaları - müxtəlif ara formalar vasitəsilə az və ya çox dərəcədə tam dövlət müstəqilliyindən başlayaraq tam siyasi təbəçiliyə qədər fərqli idi. Bu zaman müxtəlif üsul və metodlardan, o cümlədən sui-qəsdlərdən, pulla ələ almalardan, hərbi çevrilişlərdən, açıq müdaxilələrdən və təcavüzdən istifadə edilirdi [22].

XVI-XVIII əsrlərdə sənaye inqilabından əvvəl müstəmləkə siyasəti əsasən yerli sərvətlərin, işçi qüvvəsinin talan edilməsindən ibarət olmuşdu. Müstəmləkələrlə qeyri-ekvivalent ticarət isə müstəsna olaraq istehlak, primitiv xarakter daşıyırdı. Müstəmləkəçiliyin birinci dövrü üçün müstəmləkəçilərin hər hansı quruculuq fəaliyyətinin demək olar ki, tamamilə olmaması səciyyəvi idi. Hətta irriqasiya quruculuğu belə yox idi. Kənd təsərrüfatı dağılırdı. Soyğunçuluğun nəticəsi olaraq aclıq və milyonlarla insanın ölümü baş alıb gedirdi. Britaniyanın Ost-İnd şirkətinin verdiyi məlumata görə, Benqaliyada XVIII əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində 10 milyon nəfər və ya əhalisinin üçdə bir hissəsi aclıqdan ölmüşdü [5].

Metropoliyalarla müstəmləkələr arasında müntəzəm iqtisadi əlaqələrin qurulması müstəmləkələrin istismarının təşkilati formalarının dəyişməsinə gətirdi. Müstəmləkələr birbaşa dövlət-metropoliya tərəfindən nəzarətə tabe idilər. Lakin sırf merkantil ənənələr XIX əsrin sonlarına qədər üstün olmuşdur. Maşın istehsalı inkişaf etdikcə metropoliyalar müstəmləkə torpaqlarını öz mallarının satış bazarlarına çevirirdilər.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa ölkələrindən geniş miqyasda kapital ixracına başlandı. Böyük ölçüdə vəsait Şimali Amerika, Asiya, Okeaniya, Afrika ölkələrinə aparılırdı. Onun xeyli hissəsini infrastrukturun, hər şeydən əvvəl dəmir yollarının inkişafına nəzərdə tutulan istiqrazlar təşkil edirdi. Kapital bazarının maraqlı cəhətlərindən biri də həmin dövrdə hökumət istiqrazlarının çox olması idi. Kapitalın yerdəyişməsinin güclənməsinə həmin dövrdə möhkəmlənmiş qızıl standart kömək etmişdir. XIX və XX əsrlərin qovşağında dünya ərazisinin qabaqcıl imperialist dövlətlər tərəfindən bölüşdürülməsi əsasən başa çatmışdı. Zəif inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti müstəmləkəyə çevrilmiş və ya iqtisadi, maliyyə və siyasi asılılıq toru ilə əhatə edilmişdi. Lakin dünyanın bu ərazi bölgüsü sonuncu deyildi.

Kapitalizmə inkişafın qeyri-bərabərliyi xasdır. Zaman keçdikcə imperialist dövlətlərin qüvvələrindəki nisbət dəyişir. Yeni qüvvələr nisbəti ilə müstəmləkələrin əvvəlki bölgüsü, imperialist nəzarəti sferaları arasında ziddiyyət yaranır ki, bu da dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəyə rəvac verir, imperializmin təbiətinə müvafiq olaraq dağıdıcı hərbi münaqişələr, dünya müharibələri formasını

alır.

İmperializm XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin inkişafının ən yüksək və son mərhələyə - inhisarçı kapitalizmə keçidinin forması. İmperializm həm də qeyri-bərabər hüquqlu münasibətlərin dəstəklənməsinə yönəlmiş dövlət siyasətini özündə əks etdirir. Xarici siyasətdə bu ərazilərin tutulması, müstəmləkələrin formalaşdırılması, digər ölkələrə siyasi və iqtisadi nəzarətin həyata keçirilməsində özünü göstərir. Daxili siyasətdə sənayə-maliyyə inhisarları mühüm rol oynayır.

XIX-XX əsrlərdə dünyanın siyasi xəritəsi böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dövrdə iri ölkələr dünyanı öz aralarında bölüşdürmək uğrunda çox ciddi-cəhdli mübarizəyə qoşulmuşdurlar. 1870-cı illərdə Afrikanın 10%-i Qərbi Avropa ölkələrinə məxsus idisə, 1900-cü ildə bu istila bütün Afrikanı əhatə edərək artıq 90%-ə yüksəlmişdi. Eyni mənzərə müəyyən fərqliliklərlə Asiya, Amerikaya və Avstraliyaya da aid idi.

Ümumilikdə XX əsrin əvvəllərində dünyanın dövlətlər arasında bölüşdürülməsi faktiki olaraq başa çatmış, dünya bir sıra qüdrətli imperialist dövlətin təsiri altında keçmişdi. Bu zaman imperialist dövlətlərin müstəmləkə torpaqları 530 milyon nəfər əhalisi ilə 73 milyon km² ərazini əhatə edirdi ki, bu da dünyanın quru sahəsinin 55%-nə və əhalinin 35%-nə bərabər idi. Dünyanın sonrakı bölgüsü isə yalnız zorakılıqla aparıla bilərdi [32].

Planetin siyasi xəritəsinin formalaşmasının ən yeni mərhələsi I Dünya müharibəsinin başa çatması dövrünü əhatə edir. Birinci mərhələ adlanan bu dövrdə Rusiya imperiyasının çöküntüləri altında sosialist dövlətinin olan SSRİ yaranması ən böyük hadisə kimi qiymətləndirilir. Bu dövr həmçinin Avropa da daxil olmaqla bütün dünyada ərazilərin nəzərə çarpan dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmuş, Avstriya-Macaristan imperiyası dağılmış, Finlandiya və Polşa suverenlik qazanmış, xorvatların, serbləri, slovenlərin və digərlərinin krallığı yaranmış, Böyük Britaniyanın, Fransanın, Belçikanın və Yaponiyanın müstəmləkə torpaqları genişlənmişdir. I dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Almaniya və Türkiyənin keçmiş müstəmləkələri Atlanta ölkələri arasında Millətlər Liqasının mandatları üzrə bölüşdürüldü. Britaniya müharibə zamanı ərəblərə verdiyi vədləri yerinə yetirərək,

İraq və Transiordaniya (*indiki İordaniya*) krallıqlarını yaratdı, 1932-ci ildə isə İraq tam müstəqillik əldə etdi. Britaniya yəhudilər üçün də “milli ev” yaratmağı vəd vermişdi, lakin tezliklə ərəblər və yəhudilər qarşısında bir-birinin ziddinə olan öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinliklərlə üzləşdi. Beləliklə, I dünya müharibəsi dünyanın ərazisə bölüşdürülməsində ilk möhtəşəm qlobal hadisə oldu. Buna baxmayaraq onun ağır olan nəticələri yeni siyasi hadisələrin də başlanğıcına zəmin yaratmaqda idi. Bu nəticələr bir çox hallarda özünün kövrəkliyini göstərdi və yeni dünya müharibəsinin yaranışını stimullaşdırdı.

Dünyanın ərazi cəhətdən bölüşdürülməsinin növbəti mərhələlər kimi II dünya müharibəsi və Şərqi Avropanın siyasi xəritəsində böyük dəyişikliklərlə xarakterizə olunan 1980-1990-cı illər dövrüdür. II dünya müharibəsindən sonra bu mərhələ təkcə Avropanın siyasi xəritəsində dəyişikliklərlə deyil, həm də müstəmləkə sisteminin dağılması ilə kəskin fərqlənmişdir. Bu dövrdə həmçinin, Okeaniyada, Afrikada, Asiyada və Latın Amerikasında, xüsusən də Karib regionunda çoxlu sayda müstəqil dövlətlərin yaranması baş verdi. Fransa Livandan və Suriyadan çıxmalı oldu, keçmiş italyan müstəmləkəsi olan Liviya əlahiddə krallığa çevrildi. Bu dövrdə Böyük Britaniya Fələstinə olan mandatından imtina edərək Avrop-ərəb probleminin həllini BMT-yə həvalə etməklə 1948-ci ildə qoşunlarını yaxın şərqdən çıxartmaqla yəhudi dövləti İsrail yaranışına zəmin oldu [18, 32, 35].

Yaponlar Hin-Çindən çıxdıqdan sonra milli-azadlıq qüvvələri Niderlandda mənsub Ost-hində hakimiyyəti ələ aldılar, Fransanın Hind-Çinində isə birləşmiş kommunistlər və millətçilər paytaxt Hanoyda Vyetnamın müstəqilliyini elan etdilər. Bu zaman hollandların silah gücünə keçmiş müstəmləkə üzərində nəzarəti qaytarmaq istəyi puça çıxdı və 1949-cu ildə onun yerində İndoneziya dövləti meydana gəldi. 1947-ci il avqustun 15-də Hindistan və Pakistan keçmiş imperiyanın sonradan adını dəyişmiş Britaniya Millətlər Birliyinin tərkibində müstəqil dövlətlər oldular.

Dünyanın siyasi xəritəsində bütün dünya birliyinin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatına böyük təsir göstərən yeni dəyişikliklər kimi 1991-ci ildə SSRİ-nin, Yuqoslaviyanın dağılmasını, iki alman dövləti - Almaniya Federativ Respublikası və Almaniya Demokratik Respublikasının birləşməsini və s. göstərmək olar.

Beləliklə, müstəmləkəçi ölkələrin II dünya müharibəsi ərəfəsindən başlayaraq əsarətdə saxladıkları ərazilərdən çıxışı ilə yeni süveren dövlətlərin yaranması prosesi, müstəmləkə sisteminin dağılması 1940-1990-cı illərin əhatəsində əsasən sona yetdi.

2.3. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təşəkkülü

II dünya müharibəsindən sonra dünyanın siyasi sistemində, həmçinin dünya iqtisadiyyatında mühüm dəyişikliklər baş verməkdə idi. Bu zaman qlobal institusionalizm bütün sürəti ilə irəliləyir, fiziki ekspansiyaları iqtisadi enqspansiyalarla əvəz olunurdu. Bu dövrdə həmçinin dünyanın aparıcı mərkəzlərində beynəlxalq iqtisadi təşkilatların yaranışı da baş verməkdə idi.

Ümumi kontekstdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təşəkkül tarixini qədim dövr, orta əsrlər və XX əsr olmaqla üç mərhələyə bölmək olar. Hüquqi fenomen kimi ilk beynəlxalq təşkilatlar hələ XIX əsrin ortalarında meydana gəlmişdi. Bunlar 1815-ci ildə yaranmış Reyn çayında gəmiçilik üzrə Mərkəzi komissiya, həmçinin 1865-ci il Dünya Teleqraf İttifaqı və 1874-cü il Ümumi Poçt İttifaqıdır [2, 32].

II dünya müharibəsindən sonra dünya ölkələri arasında qüvvələr nisbətini dəyişməkdə idi. Bu zaman dünya iqtisadiyyatında ABŞ-ın qəti hakim mövqedə qərarlaşmışdı. Yaranmış qüvvələr nisbətini möhkəmlətmək və sabitləşdirmək arzusu BMT, BVF, İƏİT, BYİB, GATT kimi beynəlxalq təsisatların təşəkkülünə səbəb oldu. Bu təşkilatlar əsasən ABŞ-ın təşəbbüsü və rəhbərliyi altında liberal reseptlər üzrə və daha inkişaf etmiş ölkələrin maraqlarında beynəlxalq iqtisadi və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsinin həyata keçirilməsinə xidmət zəminində yaradıldı [35-38].

1960-cı illərdə II dünya müharibəsində dağıdılmış Qərbi Avropanın bərpası başa çatdı. Yaponiyadakı elmi-texniki nailiyyətlər, ölkə iqtisadiyyatındakı şıçrayışlar burada fenomenal iqtisadi möcüzəyə çevrildi.

Bu zaman keçmiş müstəmləkələrdə milli-azadlıq hərəkatları artdı və dünya çoxqütblü olmağa başladı. Küçən hadisələr fonunda İƏİT-in tərkibi genişləndi və ilk növbədə inkişaf etməkdə olan, siyasi asılılıqdan azad olmuş ölkələrin maraqlarını müdafiə edən BMT-nin təsisatları: Ticarət və İnkişaf Konfransı - UNCTAD və Sənayenin İnkişafı Təşkilatı - UNIDO və digər mühüm olan bu kimi təşkilatları

yarandı. Bütün bunlarla bərabər bütün dünyada ictimai olan çoxsayı müstəqil QHT-lər təsis edildi [33, 34].

1970-1980-ci illər inkişaf etmiş ölkələrdə enerji və ümumi iqtisadi böhranla xarakterizə olunur. 1975-ci ildə dünyada hakim mövqe tutan daha inkişaf etmiş qüvvələrin köməyi ilə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin kəskin problemlərinin tənzimlənməsi cəhdi kimi “Böyük yeddilik” yaradılır. Kapitalın transsərhəd hərəkətinin, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artması fonunda BYİB-nin strukturlarının inkişafı prosesi gedir. BVF-in kredit fəaliyyəti inkişaf edir. Beynəlxalq təşkilatlar ödəməmələr böhranının qarşısını almağa çalışır.

1990-cı illərdə keçmiş Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası - QİYŞ ölkələrinin dünya təsərrüfat sisteminə, beynəlxalq maliyyə-iqtisadi təşkilatlara daxil olmasının fəal integrasiya prosesi başlanılır ki, bu da postsovet məkanında bazar iqtisadiyyatına keçiddə liberal dəyişikliklərinin bərpasını stimullaşdırır.

Hazırda 4 mindən artıq beynəlxalq təşkilat vardır ki, bunların 300-dən çoxu hökumətlərarasıdır. Onların mərkəzində BMT durur [32].

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar beynəlxalq hüququn subyektləridir. Beynəlxalq təşkilatların yerinə yetirdiyi funksiyalar çoxsaylıdır və iştirakçı ölkələrin onların üzərinə hansı vəzifələri qoymasından asılıdırlar. Müasir dünyada beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının rolu mühüm olduğu qədər də, onların etibarlılığı yeni sınaqlar altındadırlar. XXI əsrdə baş verən iqtisadi və maliyyə böhranları bu beynəlxalq təsisatların səmərəli funksionlaşğını bir də təftişinə gətirdi.

Bundan başqa İslam maliyyə təsisatlarının genişlənməsi və beynəlmiləşməsi prosesi, Şərqi Asiyada güclü iqtisadi inkişaf, Çinin əsrin ortalarında qlobal iqtisadiyyatı idarə etmək strategiyası yeni beynəlxalq iqtisadi təsisatlandırmalara təkan verməkdədir. Belə ki, bir sıra mühüm neft istehsalçıları olan müsəlman ölkələr neftdən əldə olunan gəlirlərdən daha səmərəli istifadə üçün İİB-nin valyutası, dinar çevrəsində vahid regional monetar ittifaqın yaradılması təşəbüssünü irəli sürməkdədirlər. Belə olan təqdirdə neftə yeni qiymət reytingi gətirən müvafiq monetar ittifaq bütünlükdə “dollar-avro” inhisarında olan qlobal maliyyə arxitekturasını köklü

təbəllüdatlara uğradacaq, dünya iqtisadi sistemində oliqopolizasiyaya geniş meydan açacaqdır.

Müvafiq strategiyanın təməl daşını körfəz neftinin gəlirləri əsaslandırırsa da, toplum yeni təsisatlar, maliyyə alətləri və iqtisadi mexanizmlər, gömrük preferensilaları ilə möhkəmlənməklə bütövlükdə iqtisadi və maliyyə sistemində köklü dəyişikliklərə vüsət verə bilər. Bunadan başqa Çin, Yaponiya və Cənubi Koreyada vahid valyuta “yapro”nun buraxılış ideyası qətiləşməsi yeni beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının yaranışına gətirəcəyi proqnoz ediləndir.

Qloballaşmanın ilk təzahürləri hələ ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-dan səmt alan böyük depressiya dünya kapitalizminin böhranı ilə başlamışdır. Bu böhran planetin əksər hissəsini əhatə edərək beynəlxalq ticarəti sıxıntılara, ümumi proteksionizmi residivə - geri qayıtmaya məruz qoymuşdur.

II dünya müharibəsindən sonra qloballaşma daha sürətli templərlə irəliləməyə başlamışdır. Ona texnologiyalar sahəsindəki təkmilləşmələr daha geniş təkan vermiş, dəniz, dəmir yolu və nəqliyyatı daşımaları sürətlənmiş, beynəlxalq telefon rabitəsi daha girişli olmuşdur. DTT-nin sələfi TTBS 1947-ci ildə təsisatlandırılması beynəlxalq ticarətdə manelərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyət daşamışdır [36].

1971-ci ilin avqustunda ABŞ-ın valyuta sistemində bliskrik böhran dolların qızıl təmayüllü standartını laxladaraq, onu liberal suveren zolağa çıxarmış və bu olay əksər dünya ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmişdir. Növbəti qlobal iqtisadi şok neft cəbhəsində 1973-1974-cü illər qiymət böhranı ilə əks-səda doğurmuşdur. Qiymət qalxmaları bir tərəfdən energetik aclıq, digər tərəfdən istehsalçıları izafi maliyyə resursları ilə silahlanmasına gətirmişdir. 1982-ci ilin yeni qlobal şoku təkrarən neft ixracatçılarının davranışları ilə bağlı olmuşdur. Statistik tədqiqatlar göstərir ki, xarici kapitalın himayəsində və nəzarətində dünya istehsalın 1973-cü ildə 13,2%-i 1990-cı ildə 17,0%, 2000-ci ildə 22,0% olmuşdursa, bu göstəricinin 2020-ci ildə 30,0%-ə yüksələcəyi gözlənilir. DTT-nin bəyan edir ki, son onilliklərdə dünya ticarət sistemi dünya istehsalından daha sürətlə inkişaf edir Belə ki, 1950-2010-ci illərdə dünya ticarəti 20-22 dəfə artmışsa, istehsal 6-8% artmışdır [36, 37].

1992-ci ildə Aİ-nin vahid iqtisadi məkana çevrilməsi qlobalaşmanın yeni təzahürü kimi qiymətini almışdır. Bu əsasda maastrix sazişləri qlobal iqtisadiyyatın inkişafına yeni impuls vermişdir.

Maastrixt sazişi, Maastrixt meyarları Aİ-nin yaranmasını əsaslandıran saziş kimi həmin ittifaqa daxil olmaq istəyən dövlətlər üçün yerinə yetirilməsi zəruri olan iqtisadi şərtlər kompleksini ifadə edir. Bu şərtlərə sazişin təsbit olunmuş tələblərində və onun protokollarında əksini tapmış aşağı inflyasiyaya nailolma, dövlət maliyyəsinin normallaşdırılması, dayanıqlı valyuta məzənnəsi və müvafiq kiçik faizlər aiddir.

Maastrixt sazişi Aİ ölkələrinin vahid valyutaya - avroya keçidini tələb edir və ittifaqın üç əsas prinsipini - iqtisadi-sosial siyasət, beynəlxalq münasibətlər və təhlükəsizlik, və ədliyyə və daxili işlər müəyyənləşdirir. Maastrix sazişləri 7 fevral 1992-ci ildə Holladiyanın Maastrix şəhərində imzalanmışdır.

Qlobalaşmanı irəlilədən nisbət kiçik integrasiya sistemi kimi ABŞ, Kanada və Meksikanı Şimali Amerika azad ticarət zonası çıxış edir. Qlobal iqtisadi integrasiyada əksər keçmiş sovet respublikalarının cəmləşdiyi MDB də iştirak edir.

İqtisadiyyatın qloballaşması dünya inkişafının mühüm qanunauyğunluqlarından biridir. Bu zaman sahəvi struktur, informasiya və texnologiyalar mübadiləsi, istehsal güclərinin coğrafi yerləşməsi dünya konyekturası ilə təyin edilir. İqtisadi qalxınmalar və enmələr planetar miqyas alır. Ona görə də iqtisadiyyatın qloballaşması mürəkkəb və təzadlı proses kimi səciyyələndirilir.

Qloballaşmanın əsas formaları beynəlxalq kapital axınının bir başa investisiyalar formasında genişləndirilməsi, müəssisələrin alınmasının və birləşməsinin sayının artırılması müxtəlif formalarda, beynəlxalq əməkdaşlıq haqqında sazişlərin bağlanması, beynəlxalq podrat sisteminin inkişafı, qlobal nəqliyyat və kommunikasiyalar şəbəkəsinin yaranması və sairə əks olunur.

Qloballaşma ölkələr arasında rəqabətin güclənməsinə aparır. Bu rəqabət mübarizəsində nailiyyətin təmin olunması ölkələr və TMK-lar arasındakı ittifaqın nəticəsindən asılıdır [8].

Aşağıdakı cədvəldə ayrı-ayrı illərdə milli məncubiyyətinə görə TMK-lar əksini tapmışdır [37].

Cədvəl 2.1.

Dünyanın apacı TMK-ların milli mənsubiyyətə görə düzülüşü

illər	ABŞ	Qərbi Avropa	Yaponiya	İEOÖ
1960	44	6	0	0
1970	37	12	1	0
1980	22	20	6	2
1990	17	21	10	2
2000	21	24	11	3
2010	36	25	12	6
2015	40	28	14	7

Bir başa investisiyaların dünya iqtisadiyyatının mərkəzlərində (ABŞ, AI, ÇXR və Yaponiya) təkəkləşməsi eyni zamanda inkişaf etməkdə olan dünyanın çox rayonlarının marginallaşmasının səmərəliliyini gücləndirir və nəticədə investorlar cəlbedicilik qabiliyyətini itirirlər. Beləliklə milli kapitalın fəaliyyətinin beynəlmilləşməsinin əvəzinə transmilli kapitalın maraqlarının qloballaşması gəlmişdir. Qloballaşma indiki məqamda iqtisadiyyatı, nəqliyyatı, rabitə və informatikanı, ekologiyayı, siyasəti, mədəniyyəti əhatə etmişdir.

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq XXI əsr ərəfəsinə kimi DTT-nin təşəkkülü, TMS-lərin yaranışı, onların təsir dairəsinin genişlənməsi, AI-nin vahid iqtisadi məkana çevrilməsi və ölkələrin iqtisadi inteqrasiya prosesinin dərinləşməsi ilə müşayiət olunan dünya iqtisadiyyatının inkişafının yeni mərhələs - qlobal iqtisadiyyatın formalaşması reallaşmışdır.

III.FƏSİL

MÜASIR QLOBALLAŞMA ŞƏRƏTİNDƏ DÜNYA İQTİSADİYYATININ STRUKTURUNUN TƏKMİLLƏŞMƏSİ VƏ İNKİŞAFI MEYLLƏRİ

3.1. Qlobal iqtisadiyyatın formalaşması prosesi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi.

Qloballaşmanın ilk təzahürləri hələ ötən əsrin 30-cu illərində ABŞ-dan səmt alan böyük depressiya dünya kapitalizminin böhranı ilə başlamışdır. Bu böhran planetin əksər hissəsini əhatə edərək beynəlxalq ticarəti sıxıntılara, ümumi proteksionizmi residivə - geri qayıtmaya məruz qoymuşdur.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq XXI əsr ərəfəsinə kimi DTT-nin təşəkkülü, TMK-ların yaranışı, onların təsir dairəsinin genişlənməsi, Aİ-nin vahid iqtisadi məkana çevrilməsi və ölkələrin iqtisadi integrasiya prosesinin dərinləşməsi ilə müşayiət olunan dünya iqtisadiyyatının inkişafının yeni mərhələsi - qlobal iqtisadiyyatın formalaşması reallaşmışdır. Əmək bölgüsü bazasında dünya təsərrüfatına, dünya bazarına doğru meyillə yanaşı, mahiyyəti ayrı-ayrı ölkələrin hər hansı konkret mal və xidmətlər buraxılışında ixtisaslaşan beynəlxalq ixtisaslaşma öz fəaliyyətinə davam edir [8, 36].

Ixtisaslaşma ayrı-ayrı ölkələrə mal buraxılışı üçün bəzi istehsalların yaradılmasına böyük pul resursları sərf etməmək üçün bunu xarici ticarət yolu ilə əldə etməyə imkan yaradır. Bu onunla əlaqədardır ki, hər hansı bir ölkə bu və ya digər yüksək keyfiyyətli malların istehsalında uzunmüddətli və peşəkar təcrübəyə malikdir ki, bu da həmin malları idxal edən başqa ölkələrə ixrac etməyə imkan verir.

Beynəlxalq ixtisaslaşma sistemi XX əsrin əvvəllərindən mövcud olsa da, daha çox həmin əsrin ikinci yarısında inkişaf etmişdir. Buna hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi və siyasi inkişafı, ETT, dünya bazarının sonrakı inkişafı, iqtisadiyyatların dövlət tənzimlənməsi siyasəti kömək etmişdir. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın gələcək inkişafı nəticəsində ölkələrin bölgüsü üç qrupda baş verdi

[29, 31]:

I.Dünya bazarına emal sənayesinin məhsullarını istehsal edən ölkələr (*ABŞ, Almaniya Federativ Respublikası, İngiltərə, Fransa, Kanada, İtaliya, Yaponiya*);

II.Hasilat sənayesi məhsulları verən, neft və qazın əsasən sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə satışını təşkil edən ölkələr (*Yaxın Şərqi, Latin Amerikasının, Afrikanın neft çıxaran ölkələri. Afrika və Latin Amerikasının bir sıra ölkələri, həmçinin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş İsveç, Avstraliya, Kanada kimi böyük miqdarda müxtəlif mineral resurslar - kömür, qara və əlvan metalalr, qızıl, gümüş və s. çıxaran və satan ölkələr*);

III.Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında ixtisaslaşan ölkələr (*Asiya, Afrika və Latin Amerikasının ölkələri, həmçinin, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş bir çox kapitalist ölkələri - ABŞ, Kanada, Qərbi Avropanın demək olar ki, bütün ölkələri, Avstraliya, Yeni Zelandiya dünya bazarında müstəsna olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixtisaslaşmışlar*).

Eyni zamanda, dördüncü ölkələr qrupu da mövcuddur ki, həm emal, həm hasilat sənayesi məhsulları, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edir. Bu, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş qərb ölkələridir (*ABŞ, Kanada, İngiltərə, Almaniya, Fransa*). 1970-ci illərdən başlayaraq, beynəlxalq ixtisaslaşma sənaye cəhətdən inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin transmilli korporasiyalarının inkişafının təsiri altında müəyyən dəyişikliklərə məruz qaldılar. Qazanc dalınca qaçma, aşağı istehsal xərcləri, daha ucuz işçi qüvvəsi sənaye ölkələrindən tutmuş inkişaf etməkdə olan ölkələrə qədər müxtəlif ölkələrdə transmilli korporasiyaların istehsal və xidmətlərinin inkişafına səbəb oldu [10].

Beləliklə, son 20-30 il ərzində TMK-lar beynəlxalq əmək bölgüsü funksiyasını və beynəlxalq ixtisaslaşmanı öz üzərlərinə götürdülər. Hazırda zahirən beynəlxalq əmək bölgüsünü və beynəlxalq ixtisaslaşmanı ölkələr və dövlətlər həyata keçirirlər. Mahiyyət etibarilə isə onu milli mənzil-qərargahları və öz ölkələri daxilində istehsalları olan, həmçinin başqa ölkələrdə çox böyük istehsal, məişət, maliyyə, texniki potensiallara malik olan transmilli şirkətlər keçirir.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq obyektiv proses olaraq ayrı-ayrı ölkələr və ölkə

qrupları arasında çoxnövlü iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməkdaşlıq tərəflərin müstəqilliyi, bərabərliyi, və qarşılıqlı faydalılığı prinsipləri əsasında qurularaq inkişaf edir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq aşağıdakıları birləşdirir [8]:

- ❑ xarici ticarət (*xarici ticarət sövdələşmələri, idaxal, ixrac*);
- ❑ beynəlxalq istehsal əməkdaşlığı (*beynəlxalq istehsal kooperasiyası*);
- ❑ investisiya sahəsində əməkdaşlıq;
- ❑ beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq;
- ❑ iqtisadi və texniki yardım;
- ❑ valyuta-maliyyə üzrə əməkdaşlıq.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqda kooperasiya əlaqələri də mühüm yer tutur. Beynəlxalq kooperasiya beynəlxalq əmək bölgüsünün başqa tərəfini və digər əsas formasını əks etdirən istehsal ixtisaslaşmasına əsaslanır. Beynəlxalq kooperasiya ilə müqayisədə beynəlxalq əmək bölgüsünün daha geniş iqtisadi kateqoriyadır. Beynəlxalq kooperasiya və beynəlxalq ixtisaslaşma beynəlxalq əmək bölgüsünün yalnız forması deyildir.

Onlar genişliklə beynəlxalq əmək bölgüsünün mahiyyətini müəyyən edən tərəflərdirlər. Kooperasiya şəraitində beynəlxalq ticarət kooperasiya iştirakçıları arasında mal və xidmətlərin əvvəlcədən razılaşdırılmış tədarükünə gətirir. Bu halda “ticarət artıq müstəqil müəssisələr arasında həyata keçirilən və onların qalıqlarına xidmət edən fəaliyyət kimi deyil, əhəmiyyətli və əhatəli ilkin şərtlər və istehsal prosesinin məqamı kimi çıxış edir”. İstehsalın beynəlxalq kooperasiyası müxtəlif ölkələrin müstəqil müəssisələri arasında dayanıqlı istehsal əlaqələri prosesidir. O, firmalara istehsala olan məsrəfləri azaltmağa, bununla da, istehsalın beynəlxalq kooperasiyası şəraitində buraxdıqları məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa, onun rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsinə kömək edir. Ayrı-ayrı hallarda beynəlxalq kooperasiyası istehsalı, elmi-texniki-tədqiqat və konstruktor işlərini - ETTKİ, həmçinin məhsulun satışını əhatə edərək, kompleks xarakter daşıyır [5].

Hazırda beynəlxalq kooperasiya edilmiş tədarüklər industrial ölkələrin şirkətləri arasında əmtəə dövriyyəsinin 30%-dən çoxunu təşkil edir. Kooperasiya tədarükləri

bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrin ayrı-ayrı sahələrində beynəlxalq istehsalın yüksək payı ilə mühüm rol oynayır. Onların sahədaxili ticarət əmsalı 0,15-ə bərabərdir.

Hökumətin dəstəyi ilə ölkə daxilində bir şirkətin gücü çatmayan texniki cəhətdən mürəkkəb və bahalı layihələrin həyata keçirilməsini planlaşdıran kooperant-ölkələrin müştərək proqramlarının reallaşdırılmasının təşkilati forması olaraq beynəlxalq konsorsiumlar çıxış edirlər.

Ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakına təsir edən amillər məcmusu mövcuddur. Bu amillər sırasına aşağıdakıları aid etmək olar [21, 22]:

- 1.Ölkənin daxili bazarının həcmi.
- 2.Ölkənin iqtisadi inkişafının səviyyəsi.
- 3.Ölkənin təbii resurslarla təminatı.

4.Ölkə iqtisadiyyatı strukturunda sənayenin baza sahələrinin (*energetika, hasilat sahələri, metallurgiya və s.*) xüsusi çəkisi.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafında başlıca cəhət onunla bağlıdır ki, onun hər bir iştirakçısı bu bölgədə iştirakından iqtisadi maraq, qazanc axtarır və onu tapır.

Əlverişli şərait beynəlxalq mübadilə prosesində hər bir ölkə beynəlxalq əmək bölgüsünün reallaşmasında müəyyən üstünlüklər əldə edir. Bu üstünlüklər ixrac edilən mal və xidmətlərin beynəlxalq və daxili qiyməti arasında fərqin alınması və daha ucuz idxal əsasında milli istehsaldan imtina etməklə daxili məsrəflərə qənaətə yaranan imkanla xarakterikdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün ölçülməsinin bir sıra göstəriciləri mövcuddur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar [28]:

- ❖ istehsal edilmiş məhsulun ümumi həcmində ixracın xüsusi çəkisi;
- ❖ ixracın ümumi dəyərində sahənin xüsusi çəkisi;
- ❖ ölkənin bütün sənayesinin artım sürəti ilə müqayisədə ixrac ixtisaslaşması sahələrinin artım sürəti.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün regional səviyyədə inkişaf göstəriciləri sırasında aşağıdakılar seçilir [20]:

- ❖ qarşılıqlı əlaqədə olan ölkələrdə ictimai istehsalın artımı ilə müqayisədə

qarşılıqlı əmtəə mübadiləsinin artımının üstələməsi əmsalı;

- ❖ bu ölkələrin ictimai istehsalında qarşılıqlı əmtəə mübadiləsinin payı;
- ❖ ümumi xarici ticarət dövriyyəsinin artımı ilə müqayisədə qarşılıqlı əmtəə dövriyyəsinin artımının üstələmə əmsalı.

Bundan başqa bir sıra hallarda ixrac, idxal və buna müvafiq olaraq, xarici ticarət kvotalarını, ayrı-ayrı mallar üzrə beynəlxalq ticarətdə ölkənin xüsusi çəkisini, adambaşına xarici ticarət dövriyyəsinə və s. beynəlxalq əmək bölgüsünün əsas inkişaf göstəriciləri hesab olunurlar. Bununla belə, konkret təhlil prosesində bu və ya digər aspektdən asılı olaraq, ön plana bu və ya digər göstərici çıxarılır.

Dünya təsərrüfat əlaqələrinin müasir mərhələsi inkişaf etmiş iqtisadi sistemlərdə istehsalın informasiya texnologiyalarının üstünlük təşkil etdiyi yeni texnoloji bazaya keçməsi ilə əlaqədar genişlənən asılılığın artması ilə xarakterizə olunur. Məhsuldar qüvvələrin yeni keyfiyyət vəziyyəti integrasiya və transmilliləşmədə təzahür edən təkrar istehsal proseslərinin beynəlmilləşməsini stimullaşdırmışdır [17].

İntegrasiya müasir dünyada ölkələrin təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesini ehtiva edir. Onun məqsədininin fəvqündə iqtisadi artım templərinin davamlılığına rəğmən əldə olan resurslardan maksimal dərəcədə effektiv istifadə dayanır. Müasir dünyada ölkələrinin iqtisadiyyatlarının obyektiv birləşmə prosesi olaraq integrasiya milli təsərrüfatının beynəlmilləşməsi şərtliliyinə əsaslanır.

İntegrasiyanın əsas əlamətləri kimi aşağıdakılar çıxış edirlər [2]:

- ❖ milli istehsal proseslərinin qarşılıqlı əlaqəliyi və üst-üstə düşməsi;
- ❖ üzv ölkələrin iqtisadiyyatlarında struktur dəyişiklikləri;
- ❖ zəruri və məqsədyönlü olaraq integrasiya proseslərinin tənzimlənməsi.

İntegrasiya proseslərinin struktur səviyyəsi aşağıdakı kimi səciyyələndirilir [6, 8, 15]:

- ❖ lokal - bir mikroiqtisadi vahid çərçivəsində istehsal prosesi mərhələləri;
- ❖ mikrosəviyyə - təsərrüfat vahidlərinin məcmusu çərçivəsində istehsal prosesi mərhələləri;
- ❖ regional (*vilayət*) - dövlətin müəyyən regionu daxilində təsərrüfat qarşılıqlı hərəkət edən subyektlərinin uzlaşması;

- ❖ milli - dövlət çərçivəsində bir sıra regional komplekslərin qarşılıqlı hərəkət edən sektorları;
- ❖ mezuregional - bir neçə sərhədyanı dövlət çərçivəsində regional komplekslərin qarşılıqlı hərəkət edən sektorları;
- ❖ makrosəviyyə - dünyanın müəyyən regionunda milli komplekslərin qarşılıqlı hərəkəti;
- ❖ meqasəviyyə - qlobal iqtisadi məkanlar miqyasında integrasiya.

İntegrasiyanın beynəlmiləşməsi kimi beynəlxalq iqtisadi integrasiya çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya - milli təsərrüfatlar arasında dərin dayanıqlı qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında ölkələrin təsərrüfat və siyasi cəhətdən birləşməsi prosesidir. Beynəlxalq integrasiyanın bəsit forması olaraq preferensial zona çıxış edir. Preferensial zona qarşılıqlı ticarət əsasında gətirilən əmtəələr üzrə gömrük rüsumlarının azaldılması və ya tətbiq edilməməsi ilə müşayiət olunan ölkələrarası integrasiyanı ifadə edir [5].

Beynəlxalq integrasiyanın sadə və daha yayılmış forması isə azad ticarət zonasıdır. Azad ticarət zonası beynəlxalq müqavilə uyğun yaradılır. Bu zaman üzv-ölkələr arasında gömrük rüsumlarının, vergi və yığımların və qarşılıqlı ticarət zamanı kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan götürülür [4, 19].

Ticarətin sərbəstləşdirilməsindən sonra beynəlxalq sərmayə axımlarının həcmində boyuk artışı meydana gəlmiş, yeni investisiya vasitələri bazara girmişdir.

Aşağıda Ticarətin ÜDM-ə nisbətini əks etdirən cədvəl verilmişdir [36]:

Cədvəl 3.1

Ölkələr	1870	1910	1950	1995	2005	2015
İngiltərə	41	44	30	57	55	58
Fransa	33	35	23	43	40	43
Almaniya	37	38	27	46	30	48
İtaliya	21	28	21	49	49	38
ABŞ	14	11	9	24	25	25
Kanada	30	30	37	71	76	79
Avstraliya	40	39	37	40	35	47
Yaponiya	10	30	19	17	20	25

Beynəlxalq integrasiyanın digər forması olaraq gömrük ittifaqı çıxış edir. Gömrük İttifaqı dövlətlərarası sazişə uyğun olaraq iki və daha çox ölkə arasında vahid gömrük məkanı yarartmaqla gömrük sərhədləri və rüsumlarının aradan qaldırıldığı beynəlxalq integrasiya tipidir. Bu ittifaq zamanı həmçinin üçüncü ölkələr üçün vahid gömrük tarifinin tətbiq edilir, üzv ölkələr özlərinin müvafiq koordinasiya strukturları yaradırlar.

Gömrük İttifaqı həmçinin ümumi xarici ticarət siyasətinin aparıldığını nəzərdən tutan azad ticarət zonasında yüksək olan beynəlxalq integrasiya tipi olaraq daha geniş keyfiyyətlərə malikdir [4].

Beynəlxalq integrasiyanın ilk daha mürəkkəb forması kimi ümumi bazar çıxış edir. Ümumi bazar öz iştirakçılara qarşılıqlı ticarət və vahid xarici ticarət tarifi ilə yanaşı, həmçinin kapitalın və işçi qüvvəsinin hərəkət azadlığı və iqtisadi siyasətin razılaşdırılmasının təmin edilməsi ilə xarakterikdir.

Vahid bazarın fəaliyyəti zamanı sosial və regional inkişafa kömək ümumi fondları formalaşır, idarəetmə və nəzarətin üstmilli orqanları yaradılır, hüquqi sistem təkmilləşir. Başqa sözlə vahid iqtisadi, hüquqi və informasiya məkanı yaradılır [18, 21].

Beynəlxalq integrasiyanın yüksək formalarından biri iqtisadi ittifaq təşkil edir. İqtisadi ittifaq ticarət bloku olaraq gömrük ittifaqı, ümumi bazar integrasiyaları ilə yanaşı fiksəl və monetar siyasətin harmonizləşməsinin üzrə sazişləri də özündə əks etdirir. Beynəlxalq integrasiyanın bu tipini Avro İttifaqının vahid bazarı, Avro İttifaqı ilə Monako arasında İqtisadi və valyuta ittifaqı, Karib Əməkdaşlığının Vahid bazarı, Rusiya və Belarus dövlət ittifaqını göstərmək olar.

Dövlətlərarası iqtisadi integrasiyanın müasir ali forması iqtisadi və valyuta ittifaqı çıxış edir. İqtisadi və valyuta ittifaqı kapitalın, işçi qüvvəsinin, əmtəə və xidmətlərin azad hərəkəti, ümumi iqtisadi, sosial, fiskal və monetar siyasətinin aparılması ilə bütün göstərilən integrasiya formalarını birləşdirir. Bu ittifaq müasir zamanda yalnız Aİ-də mövcuddur [35].

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya tam integrasiya ilə yekunlaşa bilər. Belə birlik

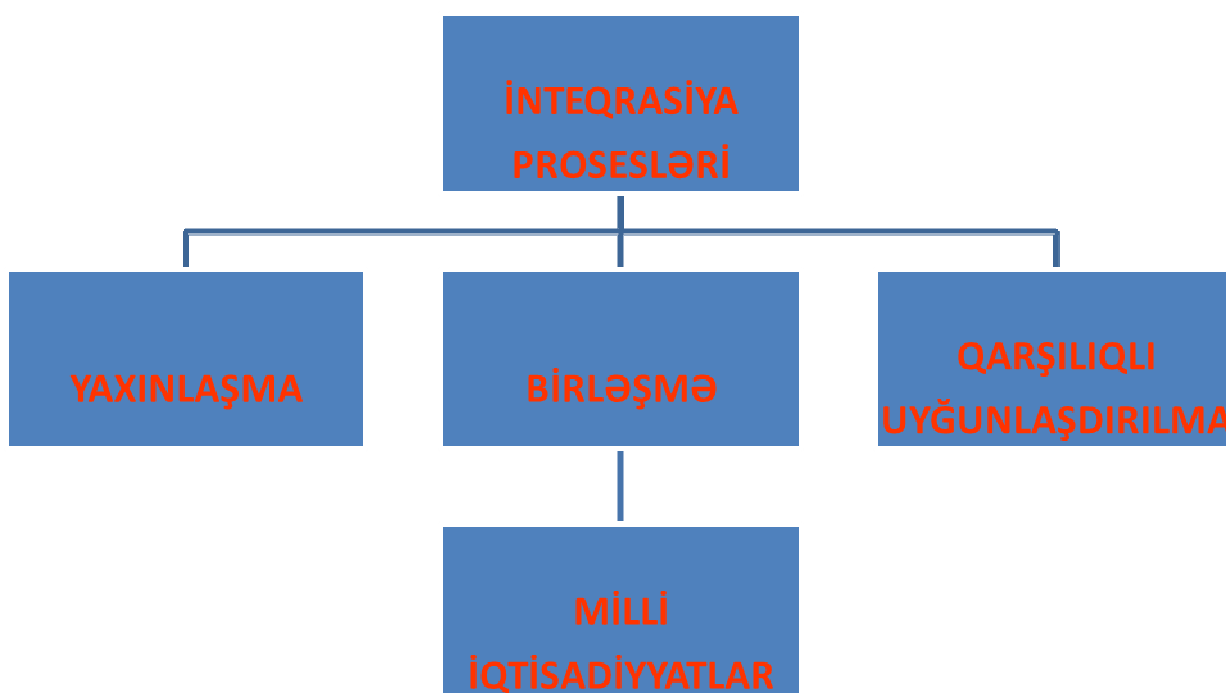
siyasi təsisatların da yaradılmasını, idarəetmənin üst dövlət orqanlarının qurulmasını, dövlət sərhədlərinin ləğv edilməsini və digər bu kimi vahid ümumilikləri şərtləndirir.

Ölkələr qarşılıqlı yaxınlaşmaya doğru hələ ilk addımlarını atarkən, aralarında preferensial ticarət müqavilələri bağlanır. Preferensial ticarət müqavilələri bu müqavilədə iştirak etməyən üçüncü ölkələr qarşısında müəyyən preferensiyalar verməsi haqqında ölkələr arasında bağlanan müqavilədir. Həmin müqavilələr ya ikitərəfli əsasda ayrı-ayrı dövlətlər arasında, yaxud artıq mövcud inteqrasiyalı qruplaşma və ayrıca ölkə və ya ölkələr qrupu arasında imzalana bilər.

Müasir dünyada təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsinə baxmayaraq inteqrasiya prosesləri daha çox regional xarakter daşıyır. Bu baxımdan regional iqtisadi birliklərin dünya iqtisadiyyatında rolu və əhəmiyyəti artır və müxtəlif tipdə onların sayı hazırda 30-u ötmüşdür.

Regional iqtisadi birliklər beynəlxalq iqtisadi sferada tədricən təsərrüfatlarını yaxınlaşdırmaq və təsərrüfat mexanizmlərini dəyişdirmək yolu ilə birləşməni qarşılarına məqsəd qoymuş dövlətlərarası iqtisadi təsisatlardır. Belə birliklər ərazi cəhətdən biri-birinə yaxın və təqribən eyni sosial-iqtisadi inkişafa malik olan ölkələr yaradırlar.

Aşağıda inteqrasiya prosesinin gedişini əks etdirən sxem verilmişdir [17]:

Sxem 3.1. İnteqrasiya prosesinin gedişi

İnteqrasiyanın başlıca stimullarını iqtisadiyyatın özündə axtarmaq gərəklidir. Hər bir ölkə öz coğrafi, iqlim və təbii sərvətləri baxımından fərqli səciyyə daşıyır. Bundan başqa diqqətə çəkildiyi kimi, profesional vərdişlər, dövlətçilik və iqtisadi təcrübə kimi təməl komponentləri də ölkənin sosial-iqtisadi fəaliyyətinin mühüm göstəricilərinə təyinat verir.

Ənənəvi inteqrasiya nəzəriyyəsi isə bu və ya digər faktorial reallıqlarla yanaşı başlıca olaraq prosesin özünün iqtisadi faktorlarından çıxış edir. Lakin unutmamaq lazım deyil ki, inteqrasiya iqtisadi aspektli olduğu qədər də, siyasi prosesdir. Onun cəzbedici orbitinə keçməzdən öncə hər bir ölkə bu orbitdən nəyi qazanacağını və nəyi qurban verəcəyini ölçməyə məhkumdur. Bu yanaşma meyli isə dövləti istiqlalın təminatı - siyasi doktrina olaraq dövlətin şəxsiyyət, ictimai və dövlət təhlükəsizliyini xarici təcavüzlərdən, terrorizmdən müdafiə edən kompleks tədbirlər sistemi milli təhlükəsizlik və iqtisadi sistemin dinamik, balanslaşdırılmış və effektivli inkişafını təmin edərək sosial problemləri mülayimləşdirən, əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasını stimullaşdıran iqtisadi təhlükəsizlik amililərinin təminatı ilə bağlanılır [12, 24].

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın məqsədləri inteqrasiyanın baş verdiyi formadan asılı olaraq konkretləşdirilir. Bununla belə, bir sıra mühüm aspektlər çevrəsində beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın məqsədlərini ayırmaq mümkündür. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir [24]:

- ☐ istehsal həcmələrinin artırılması və təhciz edilən əmtəə və xidmətlər nomenklaturasının genişləndirilməsi;
- ☐ iqtisadiyyatın üstünlüklərinin miqyaslı reallaşdırılması;
- ☐ əlverişli xarici iqtisadi mühitin formalaşdırılması;
- ☐ ticarət siyasəti məsələlərinin həlli;
- ☐ milli iqtisadiyyatların struktur yenidənqurmasına kömək;

□ sənayenin, kənd təsərrüfatının və xidmətlər sferasının ayrıca sahələrinin dəstəklənməsi.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişafı iştirakçı tərəflər üçün müsbət effektlərə yanaşı həm də müəyyən neqativ nəticələrə də müşayiət olunur. Belə ki, integrasiya bloklarının formalaşması onların iqtisadi potensialını xeyli gücləndirir, əmtəə dövriyyəsinin və kooperasiya-istehsal əlaqələrinin genişlənməsinə kömək edir. Bundan başqa, regional çərçivədə ölkələrin iqtisadi yaxınlığı ölkələrin firmaları - iqtisadi integrasiya iştirakçıları üçün əlverişli şərait yaradaraq, onları müəyyən dərəcədə üçüncü ölkələrin firmaları tərəfindən gözlənilən rəqabətdən qoruyur.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın əsasında bir sıra obyektiv amillər durur ki, onların arasında aşağıdakılar mühüm yer tutur [10]:

- ❖ təsərrüfat həyatının qloballaşması;
- ❖ beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
- ❖ xarakterinə görə ümumdünya elmi-texniki inqilab;
- ❖ milli iqtisadiyyatların şəffaflığının yüksəldilməsi.

Dövlətlərarası iqtisadi integrasiyanın inkişafına bir sıra səbəblər kömək edir. Integrasiyanın mümkünlüyü və məqsədyönlüyü daha çox ölkələr arasında tarixən yaranmış və kifayət qədər möhkəm iqtisadi əlaqələrin olması ilə müəyyən edilir. Həlli ayrı-ayrılıqda deyil, birgə qüvvə ilə daha effektiv ola bilən iqtisadi maraqların və problemlərin ümumiliyi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna misal Aİ-də yaranmış daha inkişaf etmiş integrasiya forması ola bilər.

3.2. Müasir global çağırışlar şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və inkişafı perspektivləri.

Qloballaşma həyatımızın ən vacib sferalarına - iqtisadiyyata, siyasətə, ekologiyaya və təhlükəsizliyə nüfuz edərək çağdaş zamanın mühüm əlaməti kimi çıxış edir. Hər bir sfera özü-özlüyündə böyük ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi əhəmiyyət daşıyır.

Bütün bu sferalar nə qədər fərqli olsalar da, daim qarşılıqlı münasibətdə və vəhdətdədirlər. Bu qarşılıqlı əlaqəlik və vəhdətlik isə sosial-iqtisadi tərəqqini təmin

edərək həm də qloballaşmanı qaynaqlandırır, onun iqtisadiyyata təsirində müvafiq tənzimləyici rol oynayır. Qloballaşmanı nəzəri və eynən də praktiki cəhətdən də iki qütbə ayırmaq olar. Bu qütbün bir tərəfini güclü iqtisadi dəyər, elmi-texnoloji inkişaf əks etdirirsə, digər tərəfində xidmət sferası, istehsal potensialı zəif və iqtisadi aktivliyi məhdud olan məkan dayanır. Bu fərqlilik inkişaf etmiş dövlətlər və inkişaf etməkdə olan dövlətlər qruplaşmasında açıq-aydın sezilir. Ona görə də, ölkələr kontekstində qloballaşmanı translyasiya edənlər və qəbul edənlər qisminə ayırırlar. Faydalılıq cəhətdən qloballaşma hər iki qütbə müsbət meyl yaradır [16].

Qloballaşma proseslərinin inkişafını qaynaqlandıran şərait və şərtlər şəbəkəsi genişdir. Burada texnoloji tərəqqi, iqtisadiyyatın və ticarətin liberallaşması, postsovet ölkələrində bazar transformasiyasının başa çatmaması, kütləvi informasiya vasitələrində ingilis dilinin ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi çıxışı, qlobal şirkətlərin yaranışı və s. amilləri səciyyələndirmək olar. Qloballaşma prosesi tutumlu olaraq iqtisadiyyata təsir göstərir. Məhz iqtisadi sferada gedən qloballaşma hadisələri sivilizasiyanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu proses özü-özlüyündə kortəbii, xaotik baş vermir. Bir sıra amillər vardır ki, onlar iqtisadiyyatın qloballaşması təmin edir. Qloballaşmanın texnoloji əsasını müasir kommunikasiya vasitələrinin reallaşdırdığı olduqca çox böyük sürətə malik informasiya mübadiləsi təşkil edir. İnternet texnologiyalar dünyanın istənilən nöqtəsindən informasiya, ticarət, birja əməliyyatlarını hamı üçün imkanlı edir. Yer kürəsini istənilən nöqtədəki bazarda baş verən dəyişikliklər müxtəlif ölkələrin təhlilçiləri tərəfindən dərhal qiymətləndirilir. Bu hal xüsusən fond birjaları, valyuta və əmtə bazarları və həmçinin elmi kəşflər, nou-haular sferası üçün xarakterikdir.

Qloballaşmanın tələbləri sırasında ümumi olaraq daha çox qlobal yoxsulluğun və bərabərsizliyin azalmasına təminat verən dünya iqtisadi artımını dayanıqlı etmək manifesti dayanır. Qlobal artım əsasən industrial inkişaf etmiş ölkələr hesabına ərsəyə yetir. Bu vektorda özünün super valyutası, qlobal maliyyə təsisatları, hərbi və diplomatik gücü ilə üstün fərqlənən ABŞ ön cərgədə mövqe tutur. Bununla belə, dünya iqtisadi artımında Qərbi Avropa və Cənub-Şərqi Asiya regionunun da qlobal təsir imkanları nəzərə alınandır. Lakin bu dövlətlərin əhalisinin özünün də

qloballaşmaya münasibətindən çox perspektiv məqamlar asılıdır. Ona görə də, həmin ölkələrin hökumətləri öz əhalisini qloballaşmanın neqativ təsirlərindən qorumaq məqsədi ilə daha biçimli iqtisadi siyasət yeritməyə borcludurlar. Üçüncü ölkələr üçün biçimli iqtisadi siyasətin əsas komponentləri isə BVF və BYİB-nin kreditvermə şərtlərindən irəli gələn “Liberallaşma”, “Stabilləşmə” və “Özəlləşdirmə” blokunda, 10 maddə əksini tapan “Vaşinqton konsensusu” qaynaqlandırır. Bu onu göstərir ki, qloballaşmanın əsas meyli ABŞ-dan istiqamətləndirilir [37, 38].

Qloballaşmanın digər tələbini ticarət və yardımlar ehtiva edir. Bu çağırış kənd təsərrüfatı məhsulu ticarətinin liberallaşdırılması və kütləvi subsidiyalar praktikasına son qoyulması ilə bağlıdır. Məhz ticarətin liberallaşması və ünvansız subsidiya strategiyası inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracat potensialını məhdudlaşdırır, infraquruc təkmilliyinə, onun mobilləşməsinə təsir göstərir.

Əslində bu tələb o qədər də məhdudlaşdırıcı görünmür. Onun liberal missiyası daha çox lokal təzahürlüdür. Bu reallığa rəğmən ABŞ-ın Pensilvaniya universitetinin professoru Nobel laureatçısı L.Kleyn “Qloballaşma: milli iqtisadiyyatlara çağırış” əsərində qeyd edir: “Bir sıra ölkələr iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olduqlarından industrial təsisatların xarakterliliyi və prioritetlər baxımından fərqlənilirlər. Buna görə də onlar “açıq qapı siyasəti”ni birdən və bərabər ölçüdə aparmamalıdırlar. Bununla belə, qloballaşmanın gücünə sonsuz olaraq müqavimət də göstərilməməlidir. Vacibdir ki, prosesin idarə edilməsi mütəmadi olaraq öyrənilsin və iqtisadiyyat onun məcrasına yönəlsin” [16, s. 211].

Qloballaşma son nəticədə yenə də mühüm olaraq idarəetmənin yaxşılaşdırılması - menecmentin keyfiyyət artımı tələbi ilə çıxış edir. Qlobal axın özü ilə yeni menecment texnologiyaları gətirir və onu paylaşır. Vurğulanmalıdır ki, yeni idarəetmə texnologiyasının özünün də məxsusi tələbləri vardır. Qloballaşmanın əsas hərəkətverici gücləri olaraq, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi, ETT, internetin genişlənməsi, beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, qlobal problemlərin kəskinləşməsi çıxış edir.

Qloballaşmanın səbəblərinin və hərəkətverici qüvvələrinin əsasında müasir həyatın qabaqcıl sahələrinə aid olan bir neçə amil durur [2]:

Birincisi, bu, iqtisadi amildir. Öz fəaliyyətlərində dünya iqtisadi məkanını mənimsəyərək daha çox milli hədudların çərçivəsindən çıxan kapitalın nəhəng konsentrasiyası və mərkəzləşdirilməsi, iri şirkətlərin və maliyyə qruplarının artımıdır.

İkincisi, siyasi amildir. Dövlət sərhədləri tədricən öz mənasını itirir, daha şəffaf olur, hərəkət azadlığı üçün geniş imkanlar yaranır.

Üçüncüsü, beynəlxalq amildir. Qloballaşmanın dinamikası iri beynəlxalq hadisələrin tarixləri ilə bağlıdır. Məsələn, qloballaşma proseslərini stimullaşdıran üç dövrün adını çəkirlər. Bu, hər şeydən əvvəl, 1985-ci ildə Lüksemburqda əmtəələrin, insanların, xidmətlərin, kapitalın beynəlxalq hərəkətində dörd azadlıq elan edən 1987-ci ildən qüvvəyə minmiş Avropa aktını qəbul edən Avropa birlikləri konfransıdır. Sonra bu, 1986-cı ildə Punt-del-Estdə ticarətdə tariflərin bə digər məhdudiyyətlərin aşağı salınması haqqında Uruqvay danışıqları raundunu açan GATT konfransıdır. Nəhayət, bu, Almaniyanın birləşməsi və QİYŞ, Varşava paktının ləğvidir. “Soyuq müharibə”nin başa çatması və Şərqlə Qərb arasında ideoloji fikir ayrılıqlarının aradan qaldırılması proseslərini sürətləndirən səbəblər sırasında həm Almaniyanı və Avropanı parçalayan, həm də dünyanın digər hissələrinə toxunanları göstərmək olar.

Dördüncüsü, texniki amildir. Nəqliyyat və rabitə vasitələri ideyaların, malların, maliyyə resurslarının sürətlə yayılması üçün bu vaxta qədər görünməmiş imkanlar açır.

Beşincisi, ictimai amildir. Ənənələrin, sosial əlaqələrin və adətlərin rolunun zəifləməsi coğrafi, mənəvi və emosional mənada insanların mobilliyinə kömək edir.

Qloballaşmaya antiqlobal müqavimət amilləri kimi demoqrafik situasiyanın dəyişkənliyi, təbii resursların kolonial istismarının güclənməsi, regional bərabərsizliyin dərinləşməsi, iqtisadi intervensiyalar, konfessional diskriminasiyalar və milli şüurun renessans və yeni rəqabət mübarizəsini önə çıxarılır. Dövlətlər qloballaşmanın ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyə qarşı olan meylini azaltmaq məqsədi ilə milli maraqlara uyğun tədbirlər həyata keçirir və daha mühafizəli inkişaf strategiyası işləyib hazırlayırlar.

Qloballaşmanın əsas ziddiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, hələlik nəzərdən keçirilən qloballaşma prosesi qlobal, ümumdünya xarakteri almamışdır. İqtisadçıların fikrincə, inkişaf etməkdə olan dövlətlərin əhalisinin, demək olar, yarıdan çoxu beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensivləşdirilməsinin toxunmadığı qapalı iqtisadiyyat daxilində yaşayır. Bundan başqa, XXI əsrin hüduqlarında təxminən bir milyard adamın yaşadığı, demək olar, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemindən çıxarılmış onlarla dövlətdən ibarət çoxsaylı qrup ayrılmışdır.

Qloballaşmanın müasir problemləri hər şeydən əvvəl, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr arasında geniş intişar tapır, yalnız ikinci növbədə inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edir. Dünya təsərrüfatı əlaqələrinin qloballaşması qeyd-şərtsiz ziddiyyətli proseslər kimi bütövlükdə özündə müsbət başlanğıclar daşıyır. Əsasən, məhz qloballaşmanın köməyilə bəşəriyyətin imkanları ölçüyəgəlməz dərəcədə artır, onun həyat fəaliyyətinin bütün cəhətləri daha tam nəzərə alınır, xalqların və dövlətlərin iqtisadi inkişafının, qarşılıqlı fəaliyyətinin yeni-yeni imkanları açılır. Məhz beynəlxalq əlaqələrin və dünya təsərrüfatları əlaqələrinin qloballaşması bəşəriyyətin qlobal problemlərinin həlli üçün ciddi potensial əsas yaradır [14].

Qloballaşma prosesinin obyektiv xarakterini qəbul edən bir çox iqtisadçılar çox vaxt qeyd edirlər ki, bu proses bütün marağı olan tərəflərin razılaşıdırılmış prinsipləri əsasında deyil, hər şeydən əvvəl, ABŞ-ın və onun müttəfiqlərinin reseptləri üzrə həyata keirilir. Bu zaman ABŞ-ın özünün uğurları üçün bütün dünyanın boynuna qoyduğu şərtlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin və postsosialist ölkələrin, həmçinin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin “qızıl milyard” adlandırılan hissəsinin əhalisinin maraqları arasında ziddiyyətli qarşıdurmaya səbəb olur.

Hazırda dünya və situasiya, dünya iqtisadiyyatının özünün maraqlarına xidmət edən institutlarında yaranmış sistemdən daha tez dəyişir. Bu, ilk növbədə, qeyri-rəsmi strukturların sayının artmasında, onların fəaliyyətinin fəallaşmasında təzahür edir. Lakin qeyri-rəsmi qurumların statusu həm də onların həllinin icrasının məcburi olmamasına, beləliklə də onların gözlənilən təqdimatda yerinə yetirilməməsinə zəmin yaradır [14].

“Dünya”, “paralel” və ya “qlobal” hökumətin yaradılması ideyası heç də yeni

deyildir. Müxtəlif vaxtlarda müvafiq strukturların yaranışı irəli sürülmüşdür. Bu problemin yeni həllinin axtarılmasının zəruriliyi iqtisadi birliyi mahiyyəti “Global governance, not global government” şüarı olan ideyaya gətirir. Hazırda “qlobal hökumətsiz qlobal idarəetmə” ideyası hələ dəqiq cizgilər almamışdır.

Dünya iqtisadiyyatının institution formalaşması prosesi həm praktikada, həm də yeni ideya və layihələrin işlənib hazırlanması şəklində davam edir. Lakin o, hələ də başa çatmaqdan, məntiqi sona yetməkdən çox uzaqdır. Belə vəziyyət mövcud beynəlxalq institutlar kompleksinin səmərəli və bununla bərabər tam və qarşılıqlı əlaqəli elementlər məcmusunun olmaması ilə xarakterizə olunur. Məqsədə nail olma dünya iqtisadiyyatının hələlilik instituallaşma prosesi ilə əhatə olunmayan sahələrinin tənzimlənməsi üçün bir sıra institutların yaradılmasını tələb edir.

Beləliklə dünya iqtisadiyyatının institutlar sisteminin perspektivləri qeyri-rəsmi strukturların sayının artımı və fəaliyyət fəallaşması, yeni iqtisadi-maliyyə mexanizmləri və idarəetmə sistemləri yaranması çağırışları ilə bağlıdır.

Bəşəriyyətin gələcəyi çoxsaylı proseslərlə təyin olunur. Bunların bəzisi nəzarət edilə bilən, bəzisi isə nəzarətdən kənar ola bilər. Bu proseslər biri-biri ilə o qədər qarşılıqlı münasibət və asılılıqdadırlar ki, onları məcmu halında yalnız riyazi hesablamalar və modelləşmələr vasitəsi ilə proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Bəşəriyyətin gələcəyinin proqnozlaşdırılması üçün ilk elmi təşkilatlar ABŞ-da hələ XX əsrin 40-ci illərində yaradılmışdı. 1946-cı ildə tanınmış sahibkarlar qrupu Kaliforniyada stensford universitetinin alimləri ilə əməkdaşlıq edərək, Stensford tədqiqat institutunun əsasını qoydular.

Qlobal modelləşmədə dönüş nöqtəsi roma klubunun ümumdünya sisteminin inkişafının proqnozlaşdırılması və modelləşdirilməsi ilə bağlı genişləndirilən hesabatlandırmalarda öz əksini tapdı. Roma klubu 1968-ci ildə Romada Fiat konserninin rəhbəri olmuş A.Peççi və İƏİT-in elm məsələləri üzrə baş direktoru A.Kinqin təşəbbüsü ilə on ölkənin nümayəndələri tərəfindən yaradılmışdır. roma klubunun məqsədi dünya resurslarının fiziki məhdudluğu ilə bağlı yaranan çətinliklərin elmi təhlilini aparmaq, ümumbəşəri kritik situasiyalarda “həyəcan təbili” səsləndirmək, “işlərin idrakli gedişinə” nail olmada ictimaiyyətə “qlobal tarazlığın”

əldə edilməsində hansı ölçü və tədbirləri gerçəkləşdirmək yollarını göstərmək və habelə ümumilikdə problemin həllində müvafiq metodika verməkdir. Klubun sifarişi ilə görkəmli alimlər 35-dən artıq məruzə hazırlamışlar. Mənzil-qərargahi Fransanın paytaxtı Paris şəhərində yerləşir.

Ümumilikdə Roma Klubunun ümumbəşəri problemlərlə bağlı dövrü hazırladığı əsas məruzələr aşağıdakılardır [5]:

İllər	Nəzəriyyənin adı	Müəlliflər
1972	Artım hədləri	Denis Medouz və başqaları
1974	Bəşəriyyətin təkrar dayanışı	Mixaylo Mesaroviç, Eduvard Pestel
1975	Beynəlxalq düzülüşə yenidən baxılma	Yan Tinberqen
1976	İsrafçılıq əsrinin arxasında	Denis Qarbor və başqaları
1977	Bəşəriyyət üçün məqsədlər	Rvin Laslo və başqaları
1978	Enerji: əks hesab	Terri de Monbrial
1979	Tədrisin sərhədləri yoxdur	C.Botkin, E.Elmançara, M.Malisa
1980	Üçüncü dünya:dünyanın dördüdə biridir	Morris Herne
1980	Sərvət və rifah haqqında dialoq	Orio Ciriani
1980	Gələcəyə aparın marşrutlar	Boqdan Qavrilişin
1981	Şimal və Cənub əməkdaşlığının imperativləri	Jan Sen-Jur
1982	Mikroelektronika və cəmiyyət	Q.Friddixs, A.Şaff
1984	Üçüncü dünya özünü yedizdirməyə qadirdir	Rene Lenuar
1985	Ayağı yalınların inqilabı	Bertran Şneyder
1986	Okeanların gələcəyi	Elizabet Mann-Borqez
1989	Təyin olunmanın hədkləri	Orio Ciriani, Valter Stahel
1989	Artım hədləri arxasında	Eduard Pestel
1989	Səhrələşmənin sərhədləri	Orio Ciriani, Valter Stahel
1989	Afrika, qalib gəlmiş aclıq	Aklilu Lemma,Pentti Malaska
1991	Birinci qlobal inqilab	Aleksandr Kinq, Bertran Şnayder
1994	İdarəetmə bacarığı	İyezekiil Dror
1995	Qalmaq və rüsvayçılıq: yoxsulluq və inkişaf etməmə	Bertran Şnayder
1995	Təbiəti diqqətə almaq lazımdır: milli gəlirə və həyata köməyə görə	Van Diren
1997	Faktor dörd: sərvətlərin ikiqat artımı, resursların ikiqat qənaəti	E.Vayszekker, E.Lovinis, L.Lavinis.
1997	Sosial vəhdətin sərhədləri: plyuralist cəmiyyətdə konfliktlər və anlaşmalar	Berqer Peter
1998	Biz necə işləməliyik	Ciarini Orio, Lidtkə Patrik
1998	Qlobal resurslar kimi dənizlərin idarə edilməsi	Elizabet Mann-Borqez
1999	Şəbəkədə: hipotetik cəmiyyət	Sebrian Xuan Luiz
2000	İnsan qalib gəlir	Mon Reynhard
2001	Demografik inqilab və informasiya cəmiyyəti	Cerqey Kapissa
2002	Düşünməyə vadar etmə sənəti	F.Fester
2003	Tədris və işin ikiqat həlqəsi	Orio Carini, Mirça Malisa
2004	Artım hədləri - 30 ildən sonra	Д.Медоуза və başqaları
2005	Özəlləşdirmənin sərhədləri	Ernst Vayszekker və başqaları

2012	2012-2052: Yaxın 40 il üçün qlobaq proqnoz	Yorgen Randers

Şekli 3.1. Roma klubunun məruzələri

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri ayrı-ayrı təhlil bucaqlardan müxtəlif qiymətləndirilir. Lakin ümumi qiymətləndirmələrdə ümumi olan təyinatlar vardır. Burada göstərilir ki, qloballaşma prosesində yaxın onilliklərdə ABŞ və Qərbin mövqeləri zəifləməsi ehtimalı artır. Bu çevrdə inkişaf etməkdə olan ölkələr önə keçəcəklər. Xüsusilə iki iri artan iqtisadiyyat - Hindistan və Çin iqtisadiyyatları böyük önəm alacaqdır.

Bir çoxları Çin modelini iqtisadi inkişafın Şərqi Asiya modelinin bir variantı hesab edir. Burada iqtisadi artımın yüksək sürəti iqtisadiyyatın ixrac yönümlü olması, ucuz işçi qüvvəsindən istifadə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, ÜDM-də investisiyaların yüksək payı ilə bağlanılır. Hindistan modelində isə inkişaf etmiş kapitalist, sosialist və inkişaf etməkdə olan ölkələrin, yəni planetin müasir xəritəsində təmsil olunan hər üç dünyanın (*birinci, ikinci və üçüncü*) mühüm cəhətləri çox unikal birləşir. Bu unikal birlik Hindistan inkişaf modelinin xüsusiyyətlərini müəyyən edir, ona müxtəlif hadisələrə adaptasiyada üstünlüklər verir və verəcəkdir. Uzun müddət Böyük Britaniyanın müstəmləkəsi olmuş bu ölkədə ingilis dili xüsusilə təhsilli hindlilər arasında geniş yayılmışdır. Bu da hind ali təhsilinin yüksək səviyyədə inkişafına, fundamental elmlərə diqqətə və yaxşı ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamağa imkan verir [15].

2050-2060-cı illərə qədər uzunmüddətli perspektivdə daha çox demoqrafik vəziyyətdə olan dəyişikliklər önəmlidir. Belə ki, Çində əhalinin qocalması və Hindistanda əksinə, hələlik tükənməmiş demoqrafik dividend vəsiyyətliliyi gözlənilir. Bu çevrdə daha mühüm hətta orta illik artım sürəti deyil, sistemin möhkəmliyi, onun transformasiyalara qarşı qabiliyyətliliyi əsas olacaqdır [15].

Bütün bunlarla yanaşı proqnozlar yaxın onilliklərdə ÜDM-in həcminə görə Çin və Hindistanın dünyanın qabaqcıl iqtisadiyyatlar sırasında qalacağına yəqinlik verir. Bununla belə, hər iki ölkə heç də həmişə artım sürətinə görə irəlidə olmayacaqlar. Çin labüd olaraq öz inkişafını ən azı demoqrafik problemlər üzündən zəiflədəcəkdir.

Uzunmüddətli perspektivdə yüksək inkişaf sürətini saxlamaq imkanlı Hindistan da bu sahədə öz yerini bəzi sürətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrə verməyə məcbur olacaqdır. Yaxın onilliklərdə dünyada qüvvələrin yerləşməsi xeyli və ya köklü sürətdə dəyişməsi gözləniləndir. Bu isə öz növbəsində dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərinin təyinatına təsir edir. Dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri - yaxın orta perspektivdə daha çox ABŞ-ın və Qərbin rolu azalması, inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolunun isə artacağı proqnozu müənasibdir. Bir cəhət də yaddan çıxarılmamıdır ki, məhz qloballaşma həmin bu meylə - inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf səviyyələri arasında fərqi azalmasına təkan vermişdir. Proqnozlara görə bu dövrdə ABŞ-da postindustrial cəmiyyətin sosial oriyentasiyalı inkişaf mərhələsi bitəcək və yeni - postkapitalist, humanitar-determinar cəmiyyət quruculuğu üçün zəruri şərait yaradılacaqdır. Bu zaman maddi istehsalda işçi qüvvəsinin 20%-dən də az olan hissəsi qalacaq, birinci sıraya insanın özünüreallaşdırma və inkişafı ilə bağlı humanitar tələblə çıxacaqdır. Amerikamərkəzcilik polimərkəzcilik - başlıca olaraq ABŞ-ın dünya iqtisadiyyatındakı xüsusi çəkisinin azalması, Qərbi Avropa integrasiyasının dərinləşməsi və dünya çoxqütblüliyünün möhkəmlənməsi meylinə qarşı duruş nümayiş etdirəcəkdir. Yaxın onilliklərdə ərzində həmçinin Aİ ölkələri biliklər iqtisadiyyatının inkişafına və ÜmumAvropa həyat tərzinin saxlanılması üzrə səylərini artıracaqlar. Vurğulanmalıdır ki, Aİ-nin davamlı inkişaf artımı üçün təhlükə əhalinin qocalması meylinin güclənməsi və onun institusional islahatları istiqamətindəki qeyri-müəyyənlikləridir. Bununla belə, ABŞ-ın zəifləməsi onları hər hansı müqayisə olunan funksiyalarda əvəz etmək qabiliyyətində yeni liderin meydana gəlməsinə gətirməyəcəkdir. Nə Çin və nə Hindistan iqtisadi amillər, təcrübə kifayətsizliyi, lazımi ittifaqların və müasir şəraitdə liderliyin üzərinə düşən yükün olmaması səbəblərdən liderliyi öz üzərinə götürə bilməyəcəkdir. Yaxın onilliklərdə dünyada mütləq lider meydana gəlməsə də, liderlik edən bir sıra ölkə və qurumlar meydana gələcəkdir.

MDB-nin gələcək taleyində üç mümkün inkişaf variantı görünür. Birinci variantda hər şeyi olduğu kimi saxlamaq. Bu yolda MDB böyük uğurlara nail

olmayacaq. Bu qərarların amorfluğu, onların yerinə yetirilməsinin zəruri olmaması və ümumiləndə birliyin statusunun qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. İkinci optimist ssenari - gələcəkdə MDB-nin möhkəmlənməsi, qərarlarının reallaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, onların təsirinin yüksəlməsi. Rusiya məhz MDB-nin bu cür inkişafına can atır. Üçüncü inkişaf yolu - pessimistdir. MDB-nin integrasiya proseslərində rolu tədricən aşağı düşəcək, o, sırf məsləhətçi orqana çevriləcək. Yeni müstəqil dövlətlər arasında əməkdaşlıq Avrasiya İqtisadi İttifaqı, GUAM və ya Mərkəzi-Asiya Birliyi kimi dar integrasiya birlikləri çərçivəsində həyata keçiriləcəkdir [17].

Dünya iqtisadiyyatının yaxın 10 ildə inkişaf senarisinə nəzər saldıqda görürük ki, 2025-ci ildə dünya əhalisinin sayı 8 milyard nəfəri ötəcəkdir. Bu dövrdə dünya iqtisadiyyatının nisbi inkişaf meyilləri əhalinin kiçik artımları müqabilində ÜDM-in kəskin artımı ilə müşayiət olunacaqdır. Proqnozlara görə 2015-2025-ci illər kəsiyində ÜDM artımı 3,5% təşkil edəcəkdir. Qiymətləndirməyə görə 2025-ci ildə 3,7 milyard sayda dünya əhalisi hissəsi ÜDM-in adambaşına düşən illik bölgüsündə on min ABŞ dollarından çox paya malik olacaqdır. Beynəlxalq təsərrüfatlararası əlaqələrin nəticəsində dünya iqtisadiyyatının sərəncamında olan ümumi investisiya potensialı illik həcmi 10 il ərzində 3 dəfə artacaqdır. Yaxın onillikdə dünya iqtisadiyyatının artımının mühüm amili kimi innovasiya prosesi çıxış edəcək. Innovasiya aktivliyinin ağırlıq mərkəzi xidmətlər sferasına və həmçinin energetika, təhlükəsizlik və ekologiyaya keçid edəcəkdir.

Bütün bunlarla yanaşı bir sıra müvafiq aparıcı mənbələrdə dünyanın gələcəyi bağlı proqnozlarda aşağıdakılar da yer alır [17]:

- ❖ planetin məskunlaşmasının təkamülündə urbanizasiya genişliyi müşahidə ediləcək, şəhər və kənd arasında əlaqəlik yenə də kommunikasiyaların inkişafının nəticələrindən asılı olacaqdır;
- ❖ yaxın 20-25 il ərzində dünya əhalisinin yarıdan çoxu şəhərlərdə yaşayacaq və 2025-ci ildə əhali sayı 20 milyonu ötəcək, 30 super şəhərdə cəmləşəcəkdir;
- ❖ gələcəkdə işçi qüvvəsi ilə bağlı problemlər kəskinləşəcək və 2025-ci ildə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin sayı 2,5 milyarda çatacaqdır.

Konsaltinq və audit sahəsində dünyanın aparıcı şirkətlərindən olan PricewaterhouseCoopers - PwC kompaniyasının qlobal iqtisadi artımla bağlı “Dünya 2050-ci ildə” nəşrində 2050-ci ilə qədər dünya iqtisadiyyatının inkişaf proqnozu əksini tapmışdır. Şirkətin apardığı tədqiqatının nəticələrinə görə iqtisadi artım sürətlə inkişaf edən ölkələrə keçir. Alıcılıq qabiliyyəti pariteti əsasında ÜDM-in qiymətini nəzərə almaqla, 2032-ci ilə qədər tez inkişaf etməkdə olan (E7) ölkələr (*Çin, Hindistan, Braziliya, Rusiya, Meksika, İndoneziya və Türkiyə*) böyük yeddiliyin inkişaf etmiş (G7) ölkələrini (*ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Kanada*) ötüb keçəcək və 2050-ci ildə onlardan 50% irəlidə olacaqlar. Həmin ildə həmçinin Çin ABŞ-ı ötərək dünyanın iri iqtisadi qüdrətli dövlətinə çevriləcəkdir.

Aşağıdakı cədvəldə bu ssenari üzrə E7 ölkələrinin G7 ölkələrini ötə biləcəyi əsas tarixləri verilmişdir [37].

Cədvəl 3.2.

E7 ölkələrinin G7 ölkələrini ötə biləcəyi əsas tarixlər

Ölkələr	BMK üzrə ÜDM-in qiymətləndirilməsi əsasında qüvvələrin yenidən bölgüsünün təxmini tarixləri
<i>G7 əvəzinə E7</i>	2032
<i>ABŞ əvəzinə Çin</i>	2032
<i>Yaponiya əvəzinə Hindistan</i>	2028
<i>Almaniya əvəzinə Rusiya</i>	2042
<i>Böyük Britaniya əvəzinə Braziliya</i>	2023
<i>Fransa əvəzinə Meksika</i>	2046
<i>İtaliya əvəzinə İndoneziya</i>	2039
<i>Kanada əvəzinə Türkiyə</i>	2035

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri belə bir xatırlamanı əks etdirir. İqtisadiyyat təkrar istehsalın istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak mərhələlərini özündə üzvi surətdə birləşdirən bir sistemdir. Bu sistem isə tərəqqi edərək daim genişlənməkdə və qlobal dəyərlərini artırmaqdadır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya iqtisadiyyatı daim inkişaf və dəyişmədədir. Bu dəyişmələr fonunda artan irəliləyişlər ötən əsrin 80-ci illərindən daha köklü meyidə inkişaf tapır. İnkişaf meyilləri dünya iqtisadiyyatının strukturu elmətlərini də əhatəsinə alır və bu sferada bir sıra müvafiq təkmilləşmələri şərtləndirir.

Aparılan təhlillərlə müəyyən olunmuşdur ki, dünya iqtisadiyyatının struktur sistemi mürəkkəb və çoxfunktional xüsusiyyətlərə malikdir. Onun hər bir struktur elementi miqyaslı və digər elementlərlə qarşılıqlıda yetərli təsir imkanlıdır. Bütün səciyyəvi cəhətlərə və özəl xüsusiyyətlərə baxmayaraq bu elementlər sırasında milli təsərrüfatlar liderlik edir. Milli təsərrüfatlar bir struktur elementi olmaqlarına baxmayaraq, özləri də mürəkkəb quruluşa və alt sistemlərə malikdirlər. Həmin altsistemləri ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sektorları və onların təsərrüfat subyektləri əhatə edir. Buna görə də, dünya iqtisadiyyatının inkişafı bütövlükdə milli təsərrüfatlardakı vəziyyətlərdən asılı olduğu qədər də onların alt sektorlarında da mövcud iqtisadi münasibətlərin durumu ilə də əlaqədirlər.

Dünya iqtisadiyyatının strukturu elementləri sırasında beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əhəmiyyəti danılmazdır. Məhz inkişaf edən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dünya iqtisadiyyatının inkişafında başlıca strateji amil olaraq çıxış edir. Aparılan təhlillə bir daha əsaslandırılmışdır ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsi dünya iqtisadiyyatının digər strukturu elementlərinin də optimallığını və dayanıqlılığını təyin edir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında milli və beynəlxalq bazarların potensialını yüksəldən və dünya bazarının genişləndirən amillər də vacib şərtli hesab edilir. Bunun nəticəsidir ki, dünya iqtisadiyyatının digər struktur elementi - dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları məhz bu bazarlarda gedən meyillərdən asılı olurlar. Bütün bunlar isə bir daha onu göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının heç bir struktur elementi

ayrı-ayırda inkişaf tapa bilməz və buradakı inkişaf onların vəhdət halında irəlləyişi ilə səmərəlidir.

Dünya iqtisadiyyatının strukturunu, onun formalaşması amilləri və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini tədqiq edərkən o da, müəyyən olunmuşdur, burada bəşəriyyətin maddi mədəniyyətinin yaranışı və təsərrüfat həyatını əks etdirən müvafiq paradigmlərini də təhlil etmək lazımdır. Bu həm də yetərli dərəcədə onunla bağlanılır ki, dünya iqtisadiyyatının retrospektiv (*genetik*) təhlilini aparmadan, onun struktur elementlərinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri haqqında səmərəli nəticəli mülahizə və təkliflərlə çıxış etmək mümkünsüzdür. Bunları əsas götürərək dissertasiya işində dünya iqtisadiyyatının formalaşması amilləri və inkişaf mərhələləri həm sivilizasiyalı yanaşma və həm də ictimai-iqtisadi formasiya bucağından təhlil olunmuşdur. Burada neolit inqilabından başlanmış bəşəriyyətin maddi mədəniyyəti və təsərrüfat həyatının bütün tarixi dövrləri, xüsusən də dünya bazarının yaranışı, kapitalizmin inkişafı və yaxın müasir tarixdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təşəkkülü kimi yaranışlar tədqiqat sferasını əhatə etmiş və bu istiqamətdə müvafiq təhlillər aparılmışdır. Aparılan təhlilərin ümumi yekunu olaraq müasir global çağırışlar şəraitində dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və inkişafı perspektivləri haqqında müvafiq əsaslandırmaclar müəyyən edilmişdir.

Dünya iqtisadiyyatının strukturu və formalaşması amilləri istiqamətində yerinə yetirilən dissertasiya işində alınan nəticələri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- ❖ dünya iqtisadiyyatının strukturu milli təsərrüfatlar, onların sektorları və iqtisadi subyektləri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, milli və beynəlxalq bazarlar və dünya bazarı və dövlətlərin ticarət-iqtisadi ittifaqları kontekstində hər bir element üzrə ayrı-ayrılıqda təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;
- ❖ dünya iqtisadiyyatının formalaşmasının tədqiqi bəşəriyyətin təsərrüfat həyatının paradigmləri çərçivəsində - maddi mədəniyyətin təşəkkülü, dünya bazarının yaranışı, kapitalizmin inkişafı və beynəlxalq iqtisadi təşkilatların dövrliyyəyə çıxması kimi ümumi inkişaf mərhələləri əhatəsində aparılmışdır;

- ❖ müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsindən irəli gələrək dünya iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşməsi və inkişafı perspektivlərini şərtləndirən başlıca istiqamətlərinin əsaslandırılmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının strukturu və onun formalaşması amillərinin tədqiqi bir daha onu göstərir ki, qlobal iqtisadiyyat bir sistem olaraq daim dinamik inkişafdadır və inkişafda onun hər bir struktur elementinin rolu böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

- 1 Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.H. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azərənşr, 2010, 508 s.
- 2 Əhmədov M.Ə. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: 2003, 523 s.
- 3 Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı: 2002, 440 s.
- 4 Əliyev Ş.T. Azad İqtisadi Zonalar. Dərslik. Sumqayıt: Simqayıt Dövlət Universiteti, 2013, 280 s.
- 5 Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2006, 509 s.
- 6 Hacıyev Ş., Bayramov Ə. Dünya iqtisadiyyatının tarixi. Bakı 2011. Dərslik. 495 s.
- 7 Həsənov R.T. İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009. 282 s.
- 8 İsrailov H.A. Qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. Bakı: Elm, 2010. 476 s.
- 9 Kərimli İ.A. Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərin müasir problemləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 304 s.
- 10 Kərimli İ.A. İqtisad elmi: aktual problemlər və real yanaşmalar. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2013, 508 s.
- 11 Kərimov İ. Orucov A., İsrailov H. Dünya iqtisadiyyatı, dərslik (*İkinci nəşr*), Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2007, 728 s.
- 12 Koçetov E.Q. Geoiqtisadiyyat. dünya iqtisadi məkanının mənimsənilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2015, 438 s.
- 13 Marks K. və Engels F. Seçilmiş əsərləri. III cildə Bakı. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1978-1981.
- 14 Sabiroğlu Natiq. Qloballaşma və xarici investisiyalar. Bakı: 2006, 288 s.

- 15 Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı: Çin «iqtisadi möcüzəsi». Bakı: Gənclik, 2001, 323 s.
- 16 Vəliyev T.S., Babayev Ə.P. və Meybullayev M.X. İqtisadi nəzəriyyə. Bakı: Çaşıoğlu, 1999, 684 s.
- 17 Seyidoğlu H. Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama. İstanbul, 2009.
- 18 P.Krugman, M. Obstfeld. International Economics: Theory and Policy. Pearson - Addison Wesley, 2006.
- 19 Богомолов О.Т. Мировая экономика в век глобализации. М.: Экономика, 2007. 359 с.
- 20 Кемпбелл Р.Маконнел., Стенли Л.Брю. Экономикс, М.: ИНФРА-М, 2009, 974 с.
- 21 Костюнина Г.М. Международное движение капитала. Учебник. М: ТК Велби, Проспект, 2005, 344 с
- 22 Козырев В.М. Основы современной экономики, М.: Финансы и статистика, 2000, 367 с.
- 23 Кудрявцев А.А. Интегрированный риск-менеджмент: Учебник. М.: ЗАО Издательство “Экономика”, 2010, 655 с.
- 24 Ломакин В.К. Мировая экономика. М.: Финансы и статистика, 2000, 449 с.
- 25 Мировая экономика (под редакцией проф. Ю.А.Щербина) М.: ЮНИТИ-Д 2004 318 с.
- 26 Носова С.С. Экономическая теория. М.: «ВЛАДОС», 2007, 272 с.
- 27 Портер М.Ю. Конкуренция. М.; СПб.; Киев: Вильямс, 2-е изд. 2006, 608 с.
- 28 Самуэлсон П., Нордхаус В. Экономика, 15 изд., М., 1997 г.
- 29 Социально-экономическая география зарубежного мира. (под редакцией члена корреспондента РАН заслуженного профессора МГУ В.В.Волжского) М.: Дрофа, 2003, 190 с.
- 30 Экономика. (под редакцией д.э.н. А.С.Булатова), М.: Юрист, 2000, 896 с.
- 31 Экономическая теория зарубежных стран. /под общей редакцией В.И.Голубовича/ Минск. Ип «Экоперспектива» 1998. 432 с.
- 32 www.un.org. (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı)
- 33 www.uncitral.org - Beynəlxalq ticarətə BMT komissiyası.
- 34 www.unctad.org - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı.

- 35 www.europa.eu.int (*Avropa İttifaqı*).
- 36 www.wto.org - Dünya Ticarət Təşkilatı.
- 37 www.worldbank.org. (*Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı*)
- 38 www.imf.org - IMF - Beynəlxalq Valyuta Fondu.

Магистрант Рустамов Турал Вахид оглы

Структура мировой экономики и факторы его формирования

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию структуры мировой экономики и факторов ее формирования. На проведенного анализа установлено, что структурным системам мировой экономики характерны такие свойства, как сложность и многофункциональность. Каждый их структурный элемент масштабен и, находясь во взаимосвязи с другими элементами обладает достаточной влиятельной способностью.

В диссертационной работе структура мировой экономики проанализирована и оценена в контексте международных экономических отношений, национальных и международных рынков, мировых рынков и торгово-экономических союзов.

Проведенными исследованиями обосновано, что без проведения ретроспективного (*генетического*) анализа, невозможно выступать соображениями и соответствующими эффективными предложениями о перспективах совершенствования структурных элементов мировой экономики. Исходя из этого и условий современных глобальных вызовов и проведенными анализами обоснованы соответствующие направления усовершенствования структуры и, в целом, перспективы развития мировой экономики.

Master student Rustamov Tural Vahid oglu

The structure of the global economy and the factors of its formation

SUMMARY

The thesis is devoted to the study of the structure of the world economy and the factors of its formation. In the analysis we found that the structural system of the world economy is characterized by such features as the complexity and versatility. Each of the structural elements of the scale and being in relationship with other elements is sufficiently powerful ability.

In the thesis the structure of the world economy analyzed and evaluated in the context of international economic relations, national and international markets, global markets and economic and trade unions.

Studies proved that without a retrospective (*genetic*) analysis, it is impossible to talk about effective considerations and proposals for improving the prospects of the structural elements of the global economy. Based on this, and today's global challenges and analysis proved appropriate ways of improving the structure and, in general, the prospects for the global economy.